

Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu

Abdulazim İBRAHİM

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, azim_2006@hotmail.com,
(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 06.11.2021

Kabul: 09.02.2022

Yayın: 21.02.2022

Anahtar Kelimeler:

Tanzimat Fermanı,
gayrimüslim, 1856
Islahat Fermanı, 1839
Gülhane Hatt-ı
Hümayunu, 1858 Arazi
Kanunnamesi.

Çok uluslu ve farklı dinlere mensup vatandaşlarını bir arada bulunduran yapısı olan Osmanlı Devleti hükümranlığı boyunca Müslüman vatandaşlarına tanıdığı gibi gayrimüslimlere de hemen hemen aynı hakları tanımıştır. Çalışmamızda Tanzimat sonrası gayrimüslimlere tanımlanan bazı haklar üzerinde durulmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti kanun önündeki eşitlik, vergi alanındaki düzenlemeler, gayrimüslimlerin askerlik durumu, din hürriyeti, devlet hizmetinde ve ticaret hayatında yapılan bazı düzenlemeler ve son olarak eğitim kurumlarının açılması alanlarında vatandaşları arasında etnisite ve dinden kaynaklanan ayrımcılık oluşturulmamasına genellikle önem vermiştir. Hatta İstanbul'un fethi sonrası ilk başta Rumlara bazı imtiyazlar tanımlayarak muhtemel mezhepsel çatışmaları önleyebilmiştir. Müteakiben Müslüman tebaanın dışında yer alan diğer din mensuplarının, yani Hristiyan ve Musevilerin oluşturduğu azınlıklara bu amaca matuf olmak üzere birtakım imtiyazlar tanımıştır. Böylece Osmanlı Devleti, nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Müslüman tebaaya tanıdığı eğitim hakkını, diğer azınlıklara da tanımlamış ve Tanzimat sonrası düzenlenen bazı fermanlar ve antlaşmalar yoluyla gitgide bu hakları daha da genişletmiştir. Dolayısıyla çalışmanın asıl amacı, Tanzimat sonrası gayrimüslim vatandaşların hukuki durumunu Islahat Fermanı'nda ve bu fermanın dolaylı 1876 yılında ortaya çıkan olayların gayrimüslim vatandaşlar üzerindeki bazı etkilerinin çözülmesi amacıyla ne ölçüde ulaşılabildiği irdelenmeye çalışılmıştır. Daha sonra 1876 Osmanlı Anayasası'nda gayrimüslimlerle Müslümanlara tanınan haklar kanun önünde eşitlik ilkesine uygun hâle getirilmiştir. Çalışmada son olarak 1876 sonrası ve özellikle Osmanlı topraklarında bulunan gayrimüslimlere bazı hakların tanınmasını amaçlayan Berlin Antlaşması ve sonrasındaki bütün antlaşma ve fermanlarda gayrimüslimlerin hukuki durumları incelenmiştir.

The Legal Status of Non-Muslim Ottoman Citizens After The Tanzimat

Article Info

Abstract

Article History

Received: 06.11.2021

Accepted: 09.02.2022

Published: 21.02.2022

Keywords:

Tanzimat Edict, non
muslim, 1856 Reform
Edict, 1839 Imperial
Edict of Gülhane, Land
Code in 1858.

Throughout its reign, the Ottoman State, which had a multinational structure that brought together citizens of different religions, granted almost the same rights to non-Muslim citizens as Muslim ones. In this paper, some of the rights conferred upon non-Muslims after the Tanzimat are emphasized. The Ottoman State paid attention to matters regarding the social life of non-Muslim citizens such as equality before the law, exemption from military service, freedom of religion, and ending discrimination both in educational institutions and some regulations regarding public service and commercial life. Immediately after the Conquest of Istanbul, by according some privileges to the Greeks at first, it managed to prevent probable sectarian conflicts. After a while, other Christian groups and Jews, were also allowed to benefit from these privileges. Subsequently, citizens of other religions than Islam, namely Christian and Jewish minorities were, for this purpose, granted some privileges. Therefore, the Ottoman State granted the same right to education to the minorities as its Muslim population. Their right to education has been further developed through some edicts and treaties organized after the Tanzimat. The main purpose of this study is to analyze the legal status of non-Muslim citizens after Tanzimat and the effects of some incidents that erupted in 1876 due to the decree of Islahat on non-Muslim citizens. Later, in the Ottoman Constitution of 1876 (al-Qanun al-Asasi) rights granted to non-Muslims and Muslims were made to accommodate the principle of equality before the law. Finally in the study, the legal status of non-Muslims in the period following 1876 by examining the Berlin Agreement and all subsequent treaties and edicts, which aim to grant certain rights to non-Muslims in Ottoman lands, in particular are dealt with.

Atf/Citation: İbrahim, A. (2022). "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), s. 63-91.

Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. // This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Osmanlı Devleti çeşitli uluslardan oluşan bir mozaik görünümündeydi. 1789 tarihli Fransız Devrimi'nin ardından Avrupa'yı etkisi altına alan milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti'nin yaslandığı "millet" sistemiyle pek örtüşmüyordu. Milliyetçilik sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde tek bir hukuki düzen gerektiriyordu. Böylece söz konusu akım Osmanlı Devleti'nde de doğal sonucu getirdi: "Millî devlet isteği". Osmanlı devlet adamları bu tehlikeyi gördüler. Milliyetçi akımların önüne geçmenin, bütün tebaaya eşit haklar sağlanmasıyla mümkün olabileceğini düşündüler. Bunun için ilk çaba harcayan ve böylece Tanzimat Döneminin temelini oluşturan; Mustafa Reşit Paşa'nın etkisiyle Abdülmecit'in¹ yayınladığı Tanzimat Fermanı, aynı isimle adlandırılan bir reformlar döneminin başlangıcını teşkil etmiştir.²

Osmanlı Devleti'nin eşitlik vaat ederek devlete bağlanması için çaba sarf ettiği, bağımsızlık isteğiyle dolu Hristiyan unsurlar, kendilerine tanınan bu yeni haklarla yetinmeyerek Avrupa devletlerinden kendileri için yardım talebinde bulundular. Zimmilerin bu talepleri büyük devletlerin Doğu'daki politikaları için de temel hareket noktasını teşkil etmiş oldu. Böylece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma bahanesi bulan bu devletler, Osmanlı ülkesine dair politik hedeflerini gerçekleştirmede zimmileri devlet üzerinde baskı kurmak için araç olarak kullandılar. Zira mevcut Osmanlı yönetiminin devamını destekleyen Slav ve Romen halkları da, Rum hâkimiyetindeki Patrikhane yönetimi de, kendi ulusal isteklerini gerçekleştirmek için ayaklanma girişiminde bulunmadılar. Devletin yerel isyanları bastırma teşebbüsleri dış güçlerce hep kıyım olarak nitelendirildi. Rusya'nın kapitülasyonlara ya da anlaşmalara dayanarak bu toplulukları koruma hakkına sahip olduğunu iddia etmesi, Osmanlı Devleti'ni Kırım Savaşı'na soktu. Devletin bu müdahalelerin tekrarını önlemek için ilan ettiği 1856 Islahat Fermanı ise bu fermanın içeriğinin uygulanmadığı yolundaki sonu gelmez iç ve dış şikâyetlere neden oldu. Böylece Osmanlı Devleti'nin zimmilere çeşitli haklar tanıyarak onları devlete bağlama teşebbüsleri devleti politik açıdan iyice çıkmaza sürükledi. Bu reformlardan ne Batılı devletler ne de Müslüman olan ve olmayan Osmanlı uyrukları memnun kaldılar.³

I. TANZİMAT DÖNEMİNDEN SONRA ZİMMİLERİN HUKUKİ STATÜLERİ

Osmanlı Devleti'nde 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunmasından itibaren başlayan Tanzimat Dönemine kadar İslam hukukuna dayalı birliğin, bütünlüğün ve belli bir yeknesaklığın söz konusu olduğu bir hukuk sistemi uygulanmıştır. Osmanlı hukuk sisteminde Müslim ile gayrimüslimlere farklı statüler uygulanıyordu. Ancak uygulamadaki farklı statü hiçbir Osmanlı tebaasının hukuk karşısındaki temel hak ve hürriyetlerinden mahrum olduğu anlamına gelmiyordu.⁴ Bu sistemde kendi doğal seyrinin dışında köklü düzenleme ve değişikliklere gerek duyulmamıştı. Tanzimat dönemindeyse Osmanlı'nın devlet sisteminde yapılan reformlarla bazı değişiklikler söz konusu oldu. Bu dönemle birlikte Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında

¹ Sultan Abdülmecit, 1823 yılında doğdu. Osmanlı Devleti'nin 31. Padişahı, 110. İslam halifesidir. En yenilikçi padişahlardan biri olan ve hükümdarlığı 22 yıl süren Sultan Abdülmecit, yönetim ve eğitim alanında birçok reform yapmıştır.

² Bozkurt Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 40.

³ Kenanoğlu, Mustafa Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.58.

⁴ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*.1996, s.59

bulunan farklı hukuki statüler ortadan kaldırılmıştır. Bu bağlamda Tanzimat Döneminden itibaren zimmilerin hukuki statüsünü izah edebilmek için 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'ndan önceki dönemi 1856 yılından itibaren başlayan Islahat Dönemini ayrı ayrı ele almak gerekir.⁵

A. 1856 Islahat Fermanı'na Kadar Zimmilerle İlgili Düzenlemeler

Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nde yapılan reformlar dizisi çeşitli dinlere dâhil milletlerin hukuki statü farklılıklarını ortadan kaldırma amacına yönelikti. Yani Zimmiler, Müslümanlarla eşit haklara sahip bir hukuki statüye kavuştular. Müslüman ve gayrimüslimler arasında eşitliğin sağlanması için hukuki düzenlemeler yapılmaya, ortak kanunlar çıkarılmaya, yeni kurumlar kurulmaya başlandı. Ancak tüm bu faaliyetler, ne Batılı devletleri hoşnut edip Osmanlı üzerindeki baskıyı azalttı, ne yeni haklar talep eden zimmilerin başkaldırılarını durdurabilirdi. Keza bu faaliyetler zimmilerin kendileriyle eşit addedilmesini sindiremeyen Müslümanları huzursuzlaştırdı⁶

Islahat Fermanı (18 Şubat 1856), insan haklarına hem siyasi kuruluşlara hem de yeni kurumlar kurulmasına dair planlanan köklü değişikliklerle yenilikler için Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilmiştir. Islahat Fermanı, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere sağlanan haklar yönüyle çok büyük bir öneme sahiptir. Islahat Fermanı'nın Tanzimat Fermanı ile arasındaki asıl fark, Islahat Fermanı'nın Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere hitap ediyor olmasıdır. Hem kaynağı hem de ortaya çıkışına dair gerekçesi Batılı devletler olan bu fermanın esasları Fransa'nın ısrarıyla Avusturya, İngiltere, Fransa tarafından belirlenmiştir.⁷

1. II. Mahmut Dönemi (1808-1839)

II. Mahmut, farklı dinlere mensup bireylerden oluşan milletlerin dinlerinden kaynaklı sebepleri bahane göstererek, milliyetçi duygularla ayaklanarak bağımsızlık talebinde bulunmalarının önüne geçmek ve bütün uyruklarının kendisi için eşit olduğunu vurgulamak amacıyla şu sözleri söylemişti: "Ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim. Aralarında başka gûna, bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır." Ancak II. Mahmut'un bu sözleri, milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti için yıkıcı sonuçlar doğurmasının önüne geçemedi.⁸

II. Mahmut döneminde bu çalışma açısından önem arz eden olaylardan birisi de 1829 yılında Katolik Ermenilerin bir "millet" olarak kabul edilmesinin ardından 1831 yılında Ermeni Patriğinin verilen beratla "Ermeni Katolik milleti"ne baş olarak atanmasıdır.⁹ Bütün Katolik Ermeniler yanında Katolik Maron ve Rumlar da dinî konularda Ermeni Katolik milletinin başı olan bu makama tabi kılındı. 1834'te ise Hristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir de kanun çıkarıldı.¹⁰

⁵ A.D. Novıçev, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları, Çev: Darhan Hıdıralı. İlmî Araştırmaları, 5, İstanbul,1997. S.286-287

⁶ Klasik döneme ilişkin değerlendirme için bk. Yılmaz YURTSEVEN, İslam ve Klasik dönem Osmanlı uygulamasında zimmilerin hukuki statüsü. Selçuk üniversitesi hukuk dergisi, Yıl 2000, Cilt 8, Sayı 1-2. s.448

⁷ Yurtseven, s.448

⁸ Cin, Halil / Akyılmaz, Gül. *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya 2003, s. 190.

⁹ Palmer, Alan. *Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 Yılı*, Çeviren Belkıs Dişbudak Çorakçı, Turkuvaz Yayınevi, İstanbul, 1995, s.82.

¹⁰ Tunç, Hasan. *Türk Anayasa Hukuku*, Ders Kitabı, Gazi Kitap Evi, Ankara, 2018, s. 8-9.

II. Mahmut dönemindeki bu gelişmelerin ardından 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunmasıyla Osmanlı hukukundaki değişikliklerle birlikte gayrimüslim Osmanlı tebaasının hukuki durumuna dair bazı düzenlemeler de yapılmıştır.

2. Gülhane Hatt-ı Hümayunu

II. Mahmut'un 1 Temmuz 1839'da vefat etmesinin ardından başa geçen Abdülmecit'in izniyle Mustafa Reşit Paşa¹¹, hem devleti kuvvetlendirmek için temel kurumlarda değişiklik yapmak, hem de Batılı devletlerden destek sağlamak amacıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu 3 Kasım 1839 tarihinde Hatt-ı Hümayun'a adını veren Gülhane Parkı'nda okudu. Böylece Osmanlı Devleti'nde "Tanzimat" adı verilen yeni bir dönem başlıyordu. Bu fermanın esaslarını daha önce II. Mahmut başlatmıştır.¹²

Tanzimat Fermanı'yla Osmanlı Devleti'nin, son 150 yıldır şer'i kanunların uygulanmasında riayetsizlik sonucunda zayıflaması nedeniyle yeni kanunlara ihtiyaç duyulduğu ve yeni kanunların hem Müslim hem de gayrimüslimlerin can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarının güvence altına alınacağı ilan edildi. Böylece bütün Osmanlı tebaasının herhangi bir din farkı gözetilmeden insani haklar, ceza ve vergi hukuku alanlarında aynı hak ve güvencelerden yararlanacakları ilk kez pozitif hukuk kuralları olarak saptanmış oldu.¹³

Bu maddenin ilanıyla Osmanlı hukuk sisteminde uygulamadaki İslam hukuku ilkelerinden bir kez daha sapılmış oldu. Zira bu yeni ilkeler tüm Osmanlı uyruklarının aynı hukuki kurallara tabi olmasını gerektiriyordu ki bu, Müslimler ile gayrimüslimlere farklı hukuki uygulamaların söz konusu olduğu şer'i hukuka uygun değildi.¹⁴ Padişah bu fermana göre sahip olduğu yetkilerin bazılarının sınırlandırılmasına da izin vermiş oluyordu.¹⁵ Tanzimat Fermanı'nın müeyyidesi olarak da Padişah, fermanla ilan edilen ilkeler ile uygulamaya konulacak kanunlara uyacağına dair yemin etmektedir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte sancak merkezlerinde meclisler kuruldu. Kurulan meclislerde Müslüman ve zimmi üyeler yer almaktaydı. Bu meclisler, haftanın belli günlerinde toplanarak sancağın çeşitli sorunlarını görüşüyordu. Eyalet merkezlerinde de benzer meclisler kuruldu.¹⁶

1844 yılında İngiliz Büyükelçisi Lord S. De Redcliffe'in uyguladığı baskı sonucunda, II. Mahmut tarafından konan Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağı kaldırıldı. Böylece zimmiler, Batı'daki çeşitli Hristiyan mezheplerinin propagandasına açık hâle getirilmiş oldu. 1846'da Sultan din, mezhep gibi farklılıkların, tebaanın şahsi meseleleri olduğunu, vatandaşlık haklarıyla ilgisi bulunmadığını söyleyerek "Aynı idarede, aynı ülkede yaşadığımız hâlde ayırım yapmak yanlıştır." dedi. Böylece siyasal haklarla din işlerinin ayrı olduğu, bir İslam ülkesinde ilk

¹¹ Mustafa Reşit Paşa (13 Mart 1800-07 Eylül 1858); Osmanlı devlet adamı, sadrazam ve diplomattır. Sultan Abdülmecit döneminde toplam 7 yıl Sadrazamlık yapmıştır ve Tanzimat Fermanı'nın mimarıdır.

¹² Üçok, Coşkun/ Mumcu, Ahmet/ Bozkurt, Gülnihal. *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2002, s. 271.

¹³ A.D. Novıçev, s.284

¹⁴ Ahmet. Kiliç, Davut Yıldırım, Tanzimat Dönemi Düalist Hukuk Yapısının Şahsa Karşı İşlenen Suçlara Yansıması, Necmettin Erbakan üniversitesi, Kültür Yayınları, 82, 2021 s.78-79

¹⁵ Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s. 12-19.

¹⁶ Kenanoğlu. s.48

kez dile getiriliyordu. Yani Müslüman olmayanlarla olanların eşit haklara sahip kişiler oldukları kabul edilmek üzereydi.¹⁷

3. Islahat Fermanı

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile aralarında ayrım olmaksızın tüm Osmanlı uyruklarının kanunlar önünde eşit kabul edildiği; bütün tebaanın can, mal, namus ve konut dokunulmazlığının devletin güvencesi altında olduğu açıklanmıştı. Ancak Batılı devletlerin, Osmanlı uyruğundaki Müslim ve gayrimüslimlerin aralarında hem siyasi hem de hukuki açıdan bazı farklılıklar olduğunu iddia etmesiyle daha esaslı yeni düzenlemeler yapılmasına dair ısrar etmeleri sonucunda hazırlanan fermandır. Bu bağlamda Islahat Fermanı'yla gayrimüslim tebaaya verilen haklar kadar, bu fermanın hazırlanması ve ilan edilmesini hazırlayan olaylara da bakmak gereklidir.¹⁸

3.1. Fermanı Hazırlayan Olaylar

“Kutsal Yerler Sorunu” Kırım Savaşı'na yol açmış, Islahat Fermanı ise bu savaş sonrası toplanan Paris Barış Konferansını etkilemek amacıyla çıkarılmıştır. Kudüs ve dolaylarında bulunan ve Hz. İsa'nın yaşadığı, dinini yaydığı bölgeler olduğu için Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen bazı yerler, Orta Çağ'dan itibaren 6 büyük Kilisenin (Ortodoks, Katolik, Ermeni Gregoryen, Suriye, Kıpti ve Habeş) yönetimine tabi idi. Kutsal yerlerin temizliği, muhafazası, bakımı ve tamiri işlerine çok önem verilirdi.¹⁹

Kanuni döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu bölgelerdeki Katolik papazlarına imtiyazlar tanınmış ve bu haklar 1740'tan başlanarak çeşitli tarihlerde çıkarılan fermanlarla genişletilmişti. Diğer taraftan 1774 Anlaşması'yla Ortodokslara da bazı ayrıcalıklar verilmiş; Osmanlı Devleti Ortodoks tebaayı korumayı taahhüt ederken Rus hacıların Kudüs'teki kutsal yerleri serbestçe ziyaret edebileceklerini de bildirmişti. Bu bölgede çeşitli dinler arasında mevcut olan denge, 1829'dan sonra Fransa tarafından korunan Latinler aleyhine Rusya'nın Ortodoksları koruma politikası gütmeye başlamasıyla bozuldu.²⁰ Rusya bu tarihten itibaren Balkan devletleriyle olan sıkı ilişkilerine ve Ortodoks Hristiyanlar üzerinde kendisine genel koruma hakkı verildiğini iddia ettiği anlaşmalara dayanarak Slavlar ve Rumları kendi nüfuz alanına sokmak için Rum Ortodoks Kilisesi'ni destekleme yolunu tuttu.²¹Böylece kutsal yerler Rusya ve Fransa arasında yıllarca güç çatışmalarına konu teşkil etti. Bu alanda üstünlük sağlamak için birbiriyle yarışan bu iki ülkenin baskısı altında Osmanlı Devleti farklı tarihlerde çıkardığı fermanlar ile kimi zaman Katoliklerin, kimi zaman da Ortodoksların bu bölgedeki hak taleplerini teyit etmek zorunda kaldı.²² Bu fermanlar sayıca o kadar fazlaydı ki kutsal yerlere sorun dair sorun ortaya çıkınca tarafların haklarını belirlemek oldukça uzun zaman aldı.²³

¹⁷ Tunç, s.9

¹⁸ Kemal Beydilli, “1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında”, 150. Yılında Tanzimat, İstanbul 1990, s.28

¹⁹ E.P. Engelhardt. *Tanzimat ve Türkiye*, Çevirmen Ali Reşad, 2. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2017, s. 439.

²⁰ Palmer, s.84.

²¹Ahmed Refik [Altınay], “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *TTEM*, XIV/4 (1340), s. 193-215.

²² Özhan Kapıcı, Slav Birliğinden Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı ve Rus Dış Politikasında Balkanlar Çıkması, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi Yıl: 2015-2 Sayı: 28 s. 78

²³ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*.1996,55.

İhtilal sırasında Fransa, izlediği laik politika nedeniyle Kudüs'teki Katoliklerle hiç ilgilenmedi. 1841'de Kudüs'teki Kamame Kilisesinin kubbesinin tamiri konusu gündeme geldiğinde Fransa tekrar konuya eğilerek tamir hakkının Latin rahiplerine hasredilmesini istedi. Babıali ise bu kilisede her milletin ibadetgâhları olduğunu, Fransa ile yapılan anlaşma hükümlerinin tüm kiliseye teşmil edilemeyeceğini, hele kubbe için bunun hiç mümkün olamayacağını bildirdi.²⁴

Bu arada Rus Çarı Nikola, kutsal topraklarla ilgilenmeye başladı. Kudüs'teki iki eski Ortodoks manastırını tamir ettirdi. Rus hacıları bu kiliseleri ziyarete gitmeye başladılar. Çar'ın Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode, Çar'a yazdığı 1842 tarihli Rapor'da, Rusya'nın Yakın Doğu'daki politik amaçlarını gerçekleştirmek için alınması gerekli dinî tedbirlerle ilgili fikirlerini belirtti. Aynı yıl Antakya'dan Rusya'ya giden bir heyet, Protestanlar adına Çar'dan yardım istedi.²⁵

Nesselrode 3 Aralık 1844'te İngiltere'ye verdiği ve kendi adıyla anılan memorandumda “Sultan'ın Hristiyan tebaasının çıkarları için razı edilmesinde ısrar etmek gerektiğini, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki zimmi topluluklara karşı yapılan muamele ve dinî toleranssızlığa hoşgörü ile bakamayacaklarını” belirtmişti. Nesselrode, “Osmanlı bakanlarını büyük devletlerin dostluğunu ancak Hristiyanlara gösterilecek hoşgörüyle elde edebileceklerine inandırmak gerektiğini, bunun da İstanbul'daki elçilerinin görevi olduğunu, öte yandan Hristiyan sülhlerin de devlete itaatlerinin sağlanması gerektiğini” yazmıştı.²⁶

1843 yılında İsa'nın doğduğu “Beytullahim²⁷”de bulunan gümüş bir yıldızın kaybolması, Fransa ile Rusya arasında karşılıklı suçlamalara yol açtı. Babıali'nin yeni yıldız yaptırtma teklifini kabul etmeyen taraflar arasındaki bu anlaşmazlık yıllarca sürdü. 1850 Mayıs'ında Fransa Osmanlı Devleti'ne verilen bir nota ile 1740 Anlaşması'nın 33. maddesi ile kadimden beri Katoliklerin tasarrufuna bırakılan yerlerin tekrar iadesini ve kutsal mezar (Kamame) Kilisesinin kubbesini onarma hakkını istedi.²⁸

Bu uyuşmazlıklar neticesinde Osmanlı Devleti'nin bazı değişiklikler yapılması yolundaki teklifini Rusya'nın yine reddetmesi ile savaş başladı. Böylece Osmanlıların sorunu yıllardır barışçıl bir şekilde halletme çabaları sonuçsuz kalıyor, Rusların Osmanlı Ortodoks tebaası üzerindeki haksız istekleri, sonunda bir anlaşmaya varılmasını engelleyerek bir Osmanlı-Rus savaşının daha çıkmasına yol açıyordu. 30 Kasım 1853'te Sinop'ta bir Osmanlı filosunun Ruslarca yakılması ve şehrin bombalanması üzerine İngiltere ve Fransa, Rusya'ya verdikleri ultimatomla Eflak ve Boğdan'ın derhâl boşaltılarak Ortodoks tebaa üzerindeki himaye iddialarından

²⁴ Palmer, s.12.

²⁵ Barkan, Ömer Lütfi. “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 298

²⁶ Engelhardt, s.440.

²⁷ Hz. İsa'nın doğduğu yer olduğuna inanılan Beytullahim, Kudüs'ün 10 km güneyinde, İsrail sınırları içinde bulunan Filistin özerk bölgelerinden biri olan Batı Şeria'da bir kenttir. Hz. İsa'nın doğduğu dönemde burası Roma İmparatorluğu'nun Yahudi'ye eyaletine bağlı idi.

²⁸ Engelhardt, s.447.

vazgeçilmesini istediler. Çar ultiyatomu reddetti. 12 Mart 1854'te İngiltere ile Fransa, Rusya'ya karşı savaşı açtılar.²⁹

Savaş devam ederken 9 Nisan 1854'te tekrar Viyana'da toplanan Prusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya ülkelerine göre daha insafly yeni bir metin hazırladılar. Buna göre Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca ve Edirne Anlaşmalarında bulunan Hristiyan dininin korunmasıyla ilgili maddeye hem lafzen, hem de ruhen bağı kalmıştı. Hiçbir devlet Osmanlı tebaasının korunmasına dair hak iddia edemezdi. Ancak beş büyük devlet Sultan'ın egemenlik haklarına dokunmadan Hristiyan tebaaya tanınan ayrıcalıklarının sürmesini sağlamaya çalışacaklardı. Bu, Sultan'ın onur ve şerefi zedelenmeden yapılacaktı. Bu fedakârlıkların karşılığı olarak da Sultan'dan daha sağlam temellere dayanan garantiler istenecekti.³⁰

Görüldüğü gibi, ilk kez olarak Osmanlı Devleti'nin zimmi uyruklarını koruduğu kabul edilmiş; başka ülkelerin bu uyruklar üzerindeki koruma iddialarının Sultan'ın egemenlik haklarını zedeleyeceği gerçeği dile getirilmiştir. Artık Sultan'dan istenen, zimmiler üzerinde koruma hakkı değil; Hristiyan dininin korunması yolundaki taahhütlerdir. Görüldüğü gibi, Büyük devletler olayların akışına ve menfaatlerine uygun olarak sık sık değişen tekliflerle Osmanlı Devleti'nin karşısına gelmişlerdir. Konferansta Rus Temsilcisi Baron Prockesch'in Osmanlı Devleti'nde yapılması istenen ıslahatla ilgili olarak sunduğu proje ise Osmanlı Devleti'nce kabul edilmedi.³¹

Tüm bu çabalara rağmen devam eden savaş, nihayet Avusturya'nın 16 Aralık 1855'te "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanların Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları" ve buna benzer koşullarla yaptığı barış önerisinin Rusya tarafından kabul edilmesi üzerine sona erdi. Avrupa devletleri bu tasarıya dayanarak Babıali'yi zimmilerle ilgili reformlar yapması için baskı altında tuttular. Babıali yetkilileri ile Batılı üç devletin büyükelçileri yapılması öngörülen reformlar için bir metin hazırladılar. Bu metin, savaşı sona erdirecek barış konferansından, yani Paris Barışı'ndan kısa süre önce "Islahat Fermanı" adı altında yayımlandı.³²

3.2 Islahat Fermanı

1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bütün Osmanlı tebaasının can, mal, namus ve konut dokunulmazlıkları devlet tarafından güvence altına alınmıştı. Bundan farklı olarak, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda sadece zimmilerin hukuki statüleri, dinî ve sosyal yaşamlarına dair yapılacak düzenlemelerle değişiklikler söz konusuydu. Artık Kur'an'a atıf yapılmamıştı. Zimmilerin İslam hukukundaki statüleri tamamen değiştirilmişti. Zimmileri vatandaş hâline getiren haklar vurgulanırken, "milletlerin" sahip oldukları yetkiler de tek tek teyit ediliyordu.³³

18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı, Babıali'de tüm bakanlar ile yüksek memurların, Şeyhülislam ile Patrikler, Hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin diğer ileri gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda okundu.³⁴

²⁹ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.48.

³⁰ Gözler, s.19.

³¹ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.55.

³² Engelhardt, s.440.

³³ Cin/Akyılmaz, s.193.

³⁴ Gözler, s.19.

Herhangi bir mezhep mensubu olan zimmilerin nüfusu dikkate alınmaksızın, mezhepleri gereğince serbest bir şekilde ibadet edebilmeleri için her türlü tedbir alınacaktı. Kimse dini ya da mezhebinin gereğini icra ederken engellenemeyecek; aynı şekilde dini ya da mezhebi için zorlanamayacaktı.³⁵ Patriklik makamına atanan kişi, yaşadığı sürece sonuna kadar bu makamda bulunacaktı. Buna karşılık Patriğin sadece dinî yetkilerinin bulunduğu vurgulanarak, dünya işlerine dair yetkileriye kaldırılıyordu. Patrik, artık sadece dinî meselelerle ilgilenebilecekti. Cemaatlerin yönetimi, din adamları ile laik üyelerin teşkil ettiği meclisler tarafından sağlanacaktı. Böylece eski “millet” sistemine dair önemli bir değişiklik uygulamaya konuluyordu.³⁶ Zimmilere yüzyıllardır süren, Patriğin dinî ve dünyevi işlerdeki kimi zaman keyfilik içeren kesin otoritesinden sıyrılarak cemaatinin yönetimine dâhil olma hakkı tanınmıştı.³⁷ Devlete ödenecek vergiler de bir kanunla belirlenecekti. Böylece Müslümanlar ile zimmi uyrukların aralarında vergilere dair eşitlik sağlanırken, cemaat liderlerinin vergilendirme yetkisi de ellerinden alınmış oluyordu. Bu kişilere “cevaiz” ve “avaidat” yerine muayyen bir gelir tahsis ediliyor, başka makamlarda bulunan din adamlarına da maaş bağlanıyordu.³⁸

Herhangi bir yerleşim merkezinde oturan halkın geneli, aynı mezhebin mensubuysa kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin tadilatında sorun çıkarılmayacak; yenilenmesi gerekliyse Padişah iradesi alınacaktı. Görülüyor ki, zimmilerin ibadete ilişkin yerlerinin tadilatına dair Padişah'tan izin alma zorunluluğu kaldırılarak, izin sadece yeniden inşa hâlinde mecbur kılınması söz konusuydu. Bu izin, cemaat önderleri kanalıyla Babıali'den istenecekti. Dinî ve mezhepsel farklılıkları sebebiyle zimmileri aşağılayıcı deyim ve ifadelerle resmî evraklarda yazılması, halkın da, memurların da onlara dair utandırıcı ve kırııcı konuşmalar yapması yasaklanmıştı.

Zimmilerin hangi millettense olurlarsa olsunlar devlet hizmetine alınacakları ve ehliyet ve kabiliyetlerine uygun memuriyetlerde çalıştırılacakları, askerî okullar da dâhil bütün okullara kabul edilecekleri, cemaatlerin kendi bünyelerinde meslek ve ticaret okullarıyla başka okullar da açabilecekleri, fakat eğitim programlarının ve öğretmenlerin denetim altında olacağı da belirtildi. Ferman'ın eğitime ilişkin bu bölümüyle devletin uyrukları arasında pek çok alanda var olan ikilik eğitim alanında da sürdürülmüş, eşitlik ilkesini gerçekleştirme uğruna tanınan bu hak, uyrukları birleştirme amacından uzaklaşma nedenlerinden biri olmuştur.³⁹

Fermanın en önemli noktalarından biri, haklardaki eşitliğin görevlerde de eşitlik getireceği vurgulanarak gayrimüslimlerin de artık Müslümanlar gibi askerlik yapacak olmalarıdır. Bedel usulünün de geçerli olduğu belirtilerek, zimmilerin ordu içinde hangi pozisyonlarda istihdam edilecekleri bir tüzük ile düzenlendikten sonra en kısa zamanda ilan edileceği de belirtilmiştir.⁴⁰

³⁵ Azmi Özcan – Ş. Tufan Buzpınar, “Church Missionary Society İstanbul’da: Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik 1858-1880”, İstanbul Araştırmaları, I, İstanbul 1972, s. 66

³⁶ Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform I*, Çeviren Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s.23.

³⁷ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s.274-275.

³⁸ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.56.

³⁹ Engelhardt, s.447.

⁴⁰ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996s.56.

1856 Fermanı'nda eşitlik ilkesinin doğal sonuçlarından biri olarak zimmilerin yerel meclislerdeki temsili hususu da düzenlenmiştir. Buna göre hem eyalet, hem de liva meclislerinin Müslüman ve zimmi üyelerinin seçilmesi için usulleri belirlemek ve reylerin doğru bir şekilde kullanımının sağlanması amacıyla bu meclislerin kuruluş ve düzenlenmesine dair mevcut Nizamnameler tekrar gözden geçirilecekti.⁴¹ Hükümet ve cemaat önderleri tarafından bir yıl için seçilecek birer memur, tüm tebaaya ilişkin maddelerin tartışılması sırasında Meclis-i Vala'da bulundurulacaklardı. Meclis-i Vala üyelerinin rey ve fikirlerini hür olarak beyan ve ifade etmeleri ve bundan rahatsızlık duymamaları gerektiği de belirtilmişti. Görülüyor ki bu fermanla İslam hukukundaki zimmilerin siyasi haklardan yoksun bırakılması ilkesi artık kaldırılıyordu.⁴²

Fermanın ilginç olan diğer bölümü ise usul hukukuna ilişkindir. Müslüman ile zimmilerin veya farklı mezheplerin mensubu olan zimmilerin aralarındaki ticaret ve ceza davaları karma mahkemelerde açık olarak görülecekti. Görülen davalarda taraflar hazır bulunacak, tanıklar yeminlerini de mensubu oldukları mezhep ve ayin usullerince uygun bir şekilde edeceklerdi. Medeni hukuk davalarına ise eyalet ve sancaklarda bulunan karma mahkemelerde vali veya kadi'nın huzurunda nizami veya şer'i usule uygun olarak aleni bir şekilde bakılacaktı. Zimmiler arasındaki miras davaları, eğer isterlerse mensubu oldukları cemaatin önderleriyle meclisleri tarafından çözümlenecekti. Ceza ve ticaret kanunları ile karma mahkemelerin uygulayacağı muhakeme usulüne dair kanunlar mümkün olduğu kadar süratle tamamlanarak ülkede geçerli olan dillere tercüme ve ilan edilecekti.⁴³

Islahat Fermanı'nın bütünü dikkate alındığında anlaşılacağı üzere, amaç hak ve görevler bağlamında zimmi tebaa ile Müslümanlar arasında eşitlik sağlamaktır. Zimmilere askerlik yapmanın da eşitliğin gereklerinden olduğu hatırlatılmıştır. Kendilerine verilen yeni haklar sayesinde zimmilerin hem devlet hizmetinde hem de idaresinde söz sahibi olabilmelerine imkân tanınmıştır. Bu noktada asıl dikkat çeken, zimmilerin dinin temel esas alınmasıyla kurulan "millet" (cemaat) sisteminde din adamlarının sahip olduğu mutlak otoriteden kurtarılarak devlet idaresinde sağlandığı gibi kendi cemaatlerinin yönetiminde de söz sahibi kılınmalarıdır.⁴⁴ Yani Islahat Fermanı, zimmilere sadece Müslümanlar ile değil; mensubu oldukları cemaatlerin yönetiminde de din adamlarıyla belli ölçüde eşitlik sağlamıştır. Bu sayede dinî liderlerinin, mensuplarından Kilise yararı için topladıkları vergiyi saptarken kötü niyetli davranmalarından bıkan ve konuya dair devlete sayısız şikâyette bulunan zimmiler, kendi dinî yönetimlerinin keyfi uygulamalarına karşı da korunmuş oluyorlardı.⁴⁵

Aynı şekilde Kilisenin medeni hukuk davalarındaki yetkileri de elinden alınmıştır. Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı'nı yayınlamakla hem Rusya'nın hem de diğer büyük devletlerin zimmilerin hukuki statülerini bahane ederek iç işlerine müdahalelerinin önlenmesi için gerekli tedbiri almış oluyordu. Rusya, artık Rum Ortodoks tebaayı himayesi etme iddiasına dair geçerli bir sebep bulamayacaktı. Osmanlı Devleti, büyük devletlerin temsilcileriyle Paris'te yapılan barış

⁴¹ Engelhardt, s.440.

⁴² Engelhardt, s.448.

⁴³ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s. 59.

⁴⁴ Von Hammer, J. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Kamer Yayınları, Çeviren: Mustafa Keskinpınar, Gece Kitaplığı Yayınevi, s.380.

⁴⁵ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s.275.

görüşmelerinde, Islahat Fermanı'nın tartışılmamasını ve anlaşma metninde yer almamasını da istedi. Böylece ileride bazı devletlerin Osmanlı Devleti'nin bu fermana uymadığını ileri sürerek bazı iddialarda bulunmaları önlenecekti. Ancak bu teklif reddedildi. Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Islahat Fermanı'ndan "garanti" ya da "taahhüt" şeklinde bahsetmeyen bir deyim kullanılmasına razı olacağını açıkladı.⁴⁶

Sonunda 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşması'nın 9. maddesinde bu konu şöyle düzenlendi: "Uyrukların refah ve saadetlerini başlıca işi bilen Padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin uyrukların durumlarını düzenlemek amacıyla bir ferman vermekle İmparatorluk'taki Hristiyan ahali hakkında yüksek ve cömert düşüncelerini ifade buyurdıkları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için bu fermanı, kendiliğinden, anlaşmayı imzalayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Anlaşmayı imzalayan devletler, Sultan'ın serbest iradesiyle kendiliğinden çıkardığı bu fermanın yüksek değerini kabul eder. Bu fermanın anlaşmayı imzalayan devletlere, Padişahın ne kendi tebaası ile olan münasebetlerine ne de Osmanlı Devleti'nin iç idaresine teker teker ya da toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve salahiyet vermeyeceği tabiidir."⁴⁷

Böylece Osmanlı Devleti, artık ülkelerin bu fermana dayanarak iç işlerine karışamayacağını açık bir şekilde belirtmiştir. Bu sayede en önemlisi Rusya için tedbir almış oluyordu. Osmanlı Devleti daha sonraki zamanlarda bu maddeyi uluslararası alandaki yabancı devletlerin iç işlerine karışmak istediği durumlarda karşı bir güç olarak çoğu kez kullandı. Ancak ne yabancı devletlerin müdahalelerini ne de bu sebeple ortaya çıkan siyasal çatışmaları engelleyebildi. Büyük devletler kendilerini fermanın uygulanıp uygulanmadığını kontrolde yetkili gördüler. Bu konuda elçileri rapor vermeyi sürdürdüler. Osmanlı devlet adamları bu çabaları ile ülke halkına eşitlik getirmek amacını güttükleri hâlde, ne bu fermanların çıkarılmasında doğrudan veya dolaylı şekilde etkisi olan büyük devletlerin isteklerini, ne de kendi uyruklarının çıkardığı huzursuzlukları sona erdirebildiler. Neticede bu uygulamadan Müslümanlar hoşnut, zimmiler ise tatmin olmadı.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde 1856 tarihli bu ferman ile teorik olarak zimmet akdi kaldırılmış oldu. Zira Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla zimmilere Müslüman ahaliyle birlikte tanınan hak ve yetkiler bu fermanla teyit edilmiş, aynı zamanda söz konusu hakları koruma ve artırma amacı da güdülmüştür. Bu bağlamda 1856 tarihli Reform'la zimmilerle Müslümanlar arasında eşitlik sağlanmaya çalışılsa da; zimmiler aslında Müslümanlardan farklı olarak ayrıcalıklı yeni bir statü elde etmişlerdir. Artık zimmiler, Osmanlı vatandaşı sayılmışlardır.⁴⁹ Devlet onlara siyasal haklarını tanımıştır. Bu kişiler artık zimmi değil, gayrimüslim Osmanlı tebaası olarak adlandırılmışlardır. Bu nedenle vatandaşlık hakları açısından Müslümanlardan hiçbir farkı olmayan, onlarla eşit olan, ama din farkı nedeniyle ister istemez özel bir statüye giren bu gruplar için "zimmi" yerine, "gayrimüslim" sözcüğünü kullanmak hukuken daha doğru olacaktır. Bu gruplar siyasal amaçlarına, yani ulusal devlet kurabilme amacına ulaşabilmek için "yeni

⁴⁶ Davison H, s.23.

⁴⁷ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.58.

⁴⁸ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s.276.

⁴⁹ Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s.7.

prensipelerin uygulanmadığı" şikâyetiyle sık sık Batılı devletlere başvurular. Ortodokslar Rusya'dan, Katolikler Fransa'dan, Protestanlar İngiltere'den yardım istediler. Bu fermanlar, azınlıkların bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla silah gibi kullanmaları suretiyle Batılı devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını sağladı. Türlü siyasal amaçlar için fırsat bekleyen Batılı devletler ve Rusya da onları destekledi. Zira zimmilerin ulusal devlet kurabilme amaçlarını gerçekleştirmek istiyorlardı.⁵⁰

Osmanlı'nın devlet düzeni ve hukukunda büyük değişim ve dönüşümlere yol açan Islahat Fermanı'yla beklenenin aksine hiçbir kesim memnun edilemedi. Bu ferman ile devletin bütünlüğünün Avrupalı devletlerce garanti altına alındığı düşünülüyordu ancak Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalelerinin artmasına neden olmuştur. Kaybettikleri bazı imtiyazlardan dolayı gayrimüslimlerin hoşnutsuzluğuna sebep olurken Müslümanlar tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum da toplum içinde huzursuzluklara yol açarak bazı olayların yaşanmasına yol açmıştır.⁵¹

4. Islahat Fermanı'nın Etkisiyle 1876 Yılına Kadar Çıkan Olaylar

1856 Nisan'ında Maraş'ta İngiliz Konsolosluğu'nda çalışan bir zimmi, bir mahkemede kadiya hakaret ettiği gerekçesiyle ailesiyle birlikte fanatik bir Müslüman grup tarafından öldürüldü. Temmuz 1856'da Cidde'de Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki bir kavgaya müdahale etmek isteyen Fransız konsolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı öldürüldü. İngiliz ve Fransız gemileri Cidde'ye gelerek şehri topa tuttular ve suçluları idam ettiler. Olay, Müslüman ahali üzerinde büyük tepki yarattı. Görüldüğü gibi büyük devletler, çıkarları söz konusu olduğunda devletler arası hukuk kurallarına uymadan Osmanlı toprakları üzerinde Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkına giren yargılama yetkisini kullanabilmekteydiler. Bugün için akla sığmayacak bu olay, Osmanlı Devleti'ne o günlerde Batılı devletlerce hangi gözle bakıldığını açıkça göstermektedir.⁵²

Bu arada gayrimüslimlerin başvurmasıyla dış müdahaleler de sürüyordu. Rusya Balkanlar'daki provokasyonuna devam ediyordu. Bu tahrikler sonucu, Hristiyan halkın kendilerine iyi davranılmadığını ileri sürerek çıkardıkları Hersek (1861), Karadağ, Eflak (1861-66) Boğdan, Sırbistan (1862-67) olayları Babıali'yi epeyce yorduğu gibi, bu bölgelere yeni imtiyazlar tanınmasına da yol açtı. Aynı zamanda Girit'te de olaylar çıktı. Nüfusun büyük kısmını Rumların oluşturduğu Giritliler ya bağımsız olma ya da Yunanistan'a katılma isteğiyle tekrar (1841'de bu amaçla çıkan ayaklanmalar Babıali tarafından bastırılmıştı) ayaklandılar.⁵³ Rumlar, 1856 Fermanı'nın ilanından sonra büyük çapta gayrimenkul almaya başlamışlardı. Yunanistan'la birleşmek istedikleri hâlde bunu gerçekleştirmenin zor olduğunu bilen Giritliler, daha iyi işleyen, Hristiyan bir vali başkanlığında bir idareye de razıydılar. Yunanistan'ın da tahrikleri sonucunda Osmanlı yönetiminden şikâyetçi oldukları gerekçesiyle 1858'de ayaklandılar. İngiliz

⁵⁰ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s.276.

⁵¹ Ersel Kiraz, Osmanlı Devleti'nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri, ARHUSS, (2018), 1(1): s.8

⁵² Kılınç, Ahmet. "İdam Cezasının Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukundaki Görünümüne İlişkin Birkaç Kaynak ve Bu Kaynakların Tarihi", *Türk Hukuku Tarihi Araştırmaları*, S.11, 2011, s.36.

⁵³ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.71.

Başkonsolosu Longworth'un bu konuda yazdığı bir raporda, Paşanın Rum halka çok insancıl davrandığı, onlara istedikleri yerde, diledikleri ölçü ve sayıda kilise inşa etme izni ile toprak ve para da verdiği hâlde, Rumlar tarafından kendilerine baskı yapmakla suçlandığını, hâlbuki Hatt-ı Hümayun'un hükümleri gereğince sonradan Türklere Hristiyan olma hakkının verildiğini, Hristiyanlara da Müslüman olma hakkının verildiğini, hatta daha önce baskıdan kaçmak için Müslüman olanlara, tekrar Hristiyan olma izninin verildiğini, yine de tatmin olmadıklarını, hep Müslüman fanatizminden bahsettiklerini, kendilerinin de fanatik olduklarını belirtmektedir.⁵⁴

Sonunda 2 Ekim 1867 tarihinde Sadrazam Âli Paşa adanın idari sistemini yenilemek üzere Girit'e gönderildi. 10 Haziran 1868'de Girit Adası'ndaki yeni idari sistemi açıklayan bir ferman yayınlandı. Bu fermanla gayrimüslim halka idare meclislerine ile karma mahkemelere üye olma hakkı tanındı. Valinin biri Hristiyan, diğeri Müslüman olan iki müşaviri bulunacaktı. Adadaki resmî yazışmalar da iki dil ile yapılacaktı.⁵⁵

12 Aralık 1875'te çıkarılan Adalet Fermanı ile halkın Padişahın gözünde eşit olduğu vurgulandıktan sonra yargılamada ve vergide reform yapılacağı, 6'sı Hristiyan ve diğerleri nazırlardan kurulu 15 üyeli bir Islahat Komisyonu kurulacağı belirtildi ve Patrikhanenin hakları teyit edildi: Gayrimüslim cemaatlere ait muafiyet ve dinlerinin serbestçe icrası, devlet hizmetine girebilecekleri hatırlatıldıktan sonra onların askerlik yerine bedel verdikleri, hakça olan eşitliğin görevde de eşitliği gerektirdiği ancak cemaatlerin buna uymadıkları gibi, bedeli askeriyenin tahsilinin bile usulüne uygun olmadığı belirtilerek 20-40 yaş arası gayrimüslimlerden alınan 100 altınlık bedelin, eşitlik ilkesi gereğince 50 altına indirildiği açıklandı. Ayrıca bazı bölgelerde gayrimüslimlere arazi satılmayıp onların çiftçi olarak çalıştırılmaları usulünün kaldırılarak onların da boş arazi satışlarında Müslümanlar gibi alım hakları olduğu, vasiyetlerinin ifasına ve velisi olan yetim gayrimüslimlerin mallarının idaresine hiç karışılmayacağı, velinin suiistimali ve şikâyet hâlinde devletin işe el koyacağı da yazılıydı.⁵⁶ Ferman, görüldüğü gibi kapsam bakımından gayrimüslim patriklere verilen atama beratlarında yazılı yetkilerle 1856 Islahat Fermanı'nın bir karışımından oluşmaktadır. Ferman vilayetlerde ilgili memurlara ve büyük devletlere tebliğ edildi.⁵⁷

Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere dair yapılan bütün düzenlemelere rağmen, Batılı devletler bir türlü tatmin olmuyorlardı. Bu durumu II. Abdülhamit, İstanbul Konferansı görüşmeleri sırasında "Büyük devletlerin amaçları, Hristiyan tebaanın haklarını temin değil, önce İstanbul'u temin suretiyle İmparatorluğu parçalamaktır". Bunu şu şekilde yapıyorlar: Hristiyan ahaliyi ayaklandırıp ortalığı karıştırmak, böylece onlara arka çıkmak" demiştir.⁵⁸

⁵⁴ Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/1, 2006, s. 270.

⁵⁵ Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, 1996, s.74.

⁵⁶ Durhan, İbrahim. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 3-4, s.55-111.

⁵⁷ Tunç, s.89.

⁵⁸ Beydilli, s.27

5. 1876 Anayasası ve Gayrimüslimler

1876 Anayasası'nın 8. maddesinde vatandaşlık ile ilgili bir hüküm vardır: "Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur." Böylece ilk kez Tanzimat Fermanı ile tanınan ve Islahat Fermanı ile bir kez daha vurgulanan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu'nda yer alan "uyrukluğu din kavramından soyutlama", ilkesi anayasal kural hâline getirildi. 10. maddenin ilk cümlesinde tüm Osmanlıların kişi hürriyetlerinin her türlü saldırıdan korunduğu ve cezaların kanuniliği ilkesi yer almıştı. 21-22. maddelerde servet ve konut dokunulmazlıklarına değinilmişti. 16. maddede bütün okulların devletin kontrolünde bulunduğu, mülk-i muhtelifenin okullarında din derslerinde özel uygulama yapabilecekleri yazılıdır. 25. madde de zimmilerin yıllardır şikâyetlerinin temelini teşkil eden konudan bahsediyordu.⁵⁹

"Vergi, aynı isimle bütün Osmanlı uyruklarından din yada ırk olarak fark gözetilmeden alınır. Yasada yazılı olmayan vergi toplanamaz. II. maddede "Devletin dini İslam olmakla birlikte düzen ve umumi adabı ihlal etmemek şartıyla Osmanlı Devleti'nde diğer dinlerin ve milletlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının serbestçe icrası devletin himayesindedir." cümlesine yer verilerek kimsenin dinine de mezhebine de karışılmayacağı bir kez daha belirtildi. Anayasa'da Osmanlıların ülkenin hak ve görevlerinde yasalar önünde eşit olduğu (17. madde) ve devlet hizmetine girmek isteyen Osmanlıların Türkçeyi bilmeleri şartıyla (Madde 18), ehliyet ve kabiliyetlerine uygun olarak devlet hizmetine kabul edilecekleri de bildirildi (Madde 19).⁶⁰

Mithat Paşa zimmi liderleri ziyaret ederek (Rum, Ermeni Patrikleri ve Hahambaşı) reformların gerçekleştirilmesinde gösterdikleri anlayış ve iş birliğinden ötürü teşekkür etti. Böyle bir ziyaret, Osmanlı tarihinde ilk kez gerçekleşiyordu. Ancak ulema ve medrese talebeleri bu Anayasa ile Müslümanların, gayrimüslimlerin kölesi hâline geldiklerini iddia ettiler. Mithat Paşa, Batılı devletlerden de umduğu desteği bulamadı. Çünkü bu Anayasa ile güçlü ve birleşik bir Osmanlı Devleti yaratılabilirdi ki bu, Batılıları rahatsız ederdi. Bu Anayasaya göre, Meclis-i Mebusan'da her üye sadece kendi seçim bölgesini değil, tüm Osmanlı tebaasını temsil edecekti ve Müslim-gayrimüslim her 50.000 erkeğe bir temsilci seçilecekti.⁶¹ Böylece din, ırk, dil ayrımı gözetmeden herkes Osmanlı tabir olunarak yeni bir ulus yaratılmak istenmişti.

Gayrimüslim milletvekillerinin aktif olarak rol aldığı bu meclis 20 Mart-28 Haziran 1877 ile 13 Aralık 1877-16 Şubat 1878 tarihleri arasında toplandı. Ancak içteki bu olumlu gelişmelere rağmen Meşrutiyet dış ilişkileri düzeltmekte fazla yararlı olamadı. Bu Anayasa ile güçlü ve birleşik bir Osmanlı Devleti yaratılabilmesinden bir parça endişe duyan büyük devletler bu hareketin samimiyetine inanmadılar ve isteklerini sürdürdüler. 4 Mart 1877'de Bismarck, 6 büyük devletin kararıyla Babiali'ye bir nota verileceğini açıkladı. 31 Mart 1877'de büyük devletler hazırladıkları Londra Protokolü'nü Osmanlı Devleti'ne sundular. Buna göre Bosna-Hersek ve Sırbistan'da hemen ıslahat ve Karadağ'la barış yapılması isteniyordu. Elçiler yapılacak ıslahatı

⁵⁹ Nazif Surüri, Şerh-i Kanun-i Tabiiyet, çev: Harun Karakaya, Abdullah Vefa Karataş ve diğerleri, Editör: Ahmet KILINÇ. Adalet Bakanlığı Yayınları,7, seri:5, Ankara, 2021. S.83

⁶⁰ Bozkurt, Gülnihal. "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1-4, 1987, s.115-155.

⁶¹ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s.279.

denetleyeceklerdi. Görüldüğü gibi, önemli olan Osmanlı Devleti'nde neler yapıldığı ya da gösterilen çabalar değil; büyük devletlerin kendi isteklerinin derhâl yerine getirilmesiydi.⁶²

Osmanlı Devleti, 2 Nisan 1877'de yabancı devletlerin himaye ve denetleme isteklerine itiraz ederek bunu egemenlik haklarına ve Anayasa'ya aykırı buldu. Devlet sözü edilen bölgeler için özel reform sözü veremezdi. Çünkü bu, 1876 Anayasası'ndaki eşitlik ilkesine aykırı olurdu. Bu nedenle protokol reddedildi. Bunu bahane eden ve savaşa hazır bekleyen Rusya, Osmanlı gayrimüslimlerini koruma amacını içeren bir deklarasyonla savaş ilan etti ve Rus orduları Balkanlar'da sınırı geçtiler. Gayrimüslim Meclis üyeleri 14 farklı dil konuşuyor; fakat Anayasa hükümleri gereğince çok az Türkçe biliyorlardı. Üyeler, Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmadan, bu deyimleri kullanmadan ülke çıkarlarını savundular.⁶³ Anayasal prensiplere dayanan bir Osmanlı Devleti için çalışmak niyetindeydiler. Gerçekten yaklaşan savaş tehlikesi içinde devam eden meclis çalışmaları sırasında gayrimüslim milletvekilleri kendi menfaatlerini sonuna kadar savunabiliyorlardı.⁶⁴

14-15 Mayıs 1877 oturumlarında ise İntihab-ı Mebusan Kanunu görüşülürken yasada mebusların sadece Osmanlılardan seçileceği yazılırsa halkın sadece Müslümanları seçeceğini savunan Rum milletvekilleri, Hristiyanların haklarının özel olarak bu yasada garanti edilmesini istediler.⁶⁵

Bu öneriden, halktaki Osmanlı kavramının sadece Müslümanları kapsadığı anlayışının hâlâ yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır. Savaşın başlaması üzerine, Meclisteki gayrimüslim üyeler Rusya'nın korumasını istemediklerini, Parlamentoda kendi milletlerini değil, Osmanlıları temsil ettiklerini, devlete bağlı olduklarını belirtirler. Halep Milletvekili Manok Efendi, Ermeni ve Rumlar olarak Rus korumasını hiçbir şart altında kabul etmeyeceklerini ve böyle bir tedbirlerin alınmasına gerek yoktur. Bulgar milletvekilleri de, Bulgarların Rusların koruma iddialarını reddettiklerini, Anayasa'nın yardımı ile Osmanlı milleti için çalışmak istediklerini söylediler. Diğer gayrimüslim üyeler de benzer bildirimler okudular. Ama bu arada yapılan askerlik çağrısına hiçbir gayrimüslim katılmadı. II. Abdülhamit de Rusya ile savaşı bahane ederek Meclis'i kapattı. Böylece I. Meşrutiyet Devri sona ermiş oldu.⁶⁶

6. Berlin Barışı ve Sonrasında Gayrimüslimlerle İlgili Gelişmeler

1877-78 yıllarında devam eden savaş, Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlandı ve 1878 Mart ayında Ayastefanos (Yeşilköy) ön barışı ile Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapmaya ve onları Doğu Anadolu'daki yerel halkla olan ilişkilerinde korumaya söz verdi. Bu anlaşmanın görüşmeleri sırasında İstanbul Ermeni Patriği'nin başkanlığında bir heyet Rusya'dan yönetim özgürlüğü istedi ise de Rusya kendi topraklarındaki Ermeniler nedeniyle buna

⁶² Kenanoğlu, s.44-56.

⁶³ Ortaylı, s.201

⁶⁴ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1-4, 1987, s.16

⁶⁵ Kenanoğlu, s.48.

⁶⁶ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", 1987, s.18

yanaşmadı. Yine bu anlaşma ile Sırbistan'ın sınırlarının genişletilmesi; bağımsız bir Bulgaristan kurulması kabul edildi.⁶⁷

Ayrıca Osmanlı Devleti, ülkedeki Hristiyanlar lehine ıslahat yapmayı Rusya'ya taahhüt etti. Bu vaat, ileride Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı tanıdı. İngiltere ve Avusturya bu anlaşmaya karşı çıktılar. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Hindistan yolu nedeniyle Doğu Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Rus himayesine geçmesini engellemeye çalıştı. İngiltere, Ayastefanos Anlaşması'nın hükümlerinin değiştirilmesi için gayret sarf edeceğini bildirerek, karşılığında Babıali'den Kıbrıs'ın yönetimini ve ileride İngiltere ile kararlaştırılacak şartlar altında gayrimüslim uyruklar için reform taahhüdünde bulunulmasını istedi. Rus tehlikesine karşı bir önlem olarak da Doğu Anadolu'daki Ermeniler için ıslahat yapılmalıydı. Görüldüğü gibi, Osmanlı toprakları üzerindeki Rus-İngiliz rekabeti, yavaş yavaş o güne kadar var olmayan bir Ermeni sorunu oluşturarak gündeme getirmektedir.⁶⁸

6.1. Berlin Konferansı

Ayastefanos Anlaşması'yla Rusların Osmanlı Devleti üzerinde etkisini artmasından rahatsızlık duyan İngiltere, 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın hükümlerinin ihlâl edildiğini gerekçe göstererek bu antlaşmanın milletlerarası bir konferans ile yeniden gözden geçirilmesi isteğinin Avusturya ile Almanya'nın da destek vermesiyle Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair konuların ele alınması için Berlin'de 1878 tarihinde dönemin büyük devletleri olan Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya, Osmanlı İmparatorluğu ile Balkan devletlerinin temsilcilerinin katıldığı bir konferans düzenlendi. Berlin Konferansı olarak anılan bu konferans, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında birkaç ay önce imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nı hükümsüz kılan Berlin Antlaşması'nın Temmuz 1878' de imzalanmasıyla sona erdi.

Ülkede din ve mezhep farkı kimse için siyasi ve dinî haklardan yararlanmakta bir engel olmayacak, çeşitli cemaatlerin ruhani liderleriyle olan ilişkilerinde zorluk çıkarılmayacaktı.⁶⁹ Bu maddede ilginç olan nokta, Osmanlı Devleti'nin uyruklarına tanıdığı hakların, Osmanlı Devleti'nde seyahat eden her ulustan din adamı ve ziyaretçilere de tanınmasıdır. Böylece İslam hukukunun çok önemli iki hukuki kurumu olan "zimmilik" ve "müstemenlik" kurumları bu anlaşma ile birleştirilerek, bunlara aynı haklardan yararlanma imkânı sağlanmıştır.⁷⁰ Temelde birbirinden çok farklı esaslara dayanan ve farklı sonuçlar doğuran bu iki kurum, bu anlaşma ile Osmanlı hukukunda böylece aynı sonucu doğurur hâle getirilmiştir. Üstelik müstemenlerin bu haklarının kontrolü, fıkhıta sadece Halifeye ait iken, bu madde ile yabancı diplomatların kontrolüne verilmiştir.⁷¹ Osmanlı ülkesinde oturan konsoloslar ve diplomatların, yabancı din adamları ile ziyaretçileri himaye hakları kabul edilmiş; bununla da yetinilmeyerek, kutsal yerlerde ve diğer bölgelerde bulunan din ve hayır kurumlarını da resmen koruma yetkisi bu kişilere tanınmıştır.⁷²

⁶⁷ Karpat, Kemal, "Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları", Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, çev. Recep Boztemur, İmge, Ankara 2004, s. 283-314.

⁶⁸ Kenanoğlu, s.48.

⁶⁹ Aydın, Babuna, Geçmişten Günümüze Boşnaklar: Bir Ulusun Doğuşu, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007. S.76

⁷⁰ Kenanoğlu, s.48.

⁷¹ Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Müs'temen'ler," Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, s. 362

⁷² Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri"1987, s.120

Bu anlaşmanın en tehlikeli yanı, Babıali'nin müstemenlerle zimmileri aynı kategoriye sokmasıdır. Böylece yabancı devletlere gerektiğinde gayrimüslimlerle ilgili sorunlara rahatlıkla müdahale imkânı sağlanmıştı. Ayrıca bu anlaşma ile Fransa'nın haklarının muhafaza edilip, kutsal yerlerde statüsünün korunacağı da hükme bağlanmıştı.⁷³

Görülüyor ki, Kırım Savaşı'na neden olan kutsal yerler sorunu hep gündemdedir ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren anlaşmayla Fransa, bu bölgede varlığını ve iddia ettiği ayrıcalıklarını bir kez daha teyit ettirmiştir.

6.2. Berlin Konferansı'ndan Sonraki Gelişmeler

Ağustos 1878'de İngiltere Hükûmeti, Doğu Anadolu için bir reform programı hazırladı. Buna göre, Doğu Anadolu'da Batılı devletlerce örgütlenecek ve komuta edilecek bir jandarma kuvveti oluşturulacaktı. Gerekli görülen vilayetlerde başında Avrupalı yargıçların olacağı mahkemeler kurulacaktı. Bu bölgelerdeki diğer mahkemelerin kararları bu yargıçlarca onanmadan kesinleşmeyecekti. Böylece Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin yanında, yargılama yetkisine de el konuluyordu. Vergi reformu da yapılacaktı. Daha da ağır olanı, Doğu Anadolu'ya vali atanırken Padişah, İngiltere Büyükelçisi'ne danışacaktı. Özellikle bu hüküm, Padişah açısından son derece onur kırıcıydı.⁷⁴

Yabancı hâkimlerin Osmanlı meslektaşlarından daha kıdemli bir mevkide ve davalarda karar mercii olmaları kabul edilemezdi. Memleketin örf ve âdetlerini bilemeyen yabancı hâkimlerin duruşmaları yönetmeleri de uygun görülüyordu. Ayrıca ihtisas sahibi yabancı hâkimlerin bütün vilayetlerdeki adli çalışmaları denetlemeleri hususu da kabul edilmişti. Babıali 17 Ekim 1878 tarihinde yayınladığı ve Erzurum Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretül Aziz vilayetlerini kapsayan bir irade ile daha önce büyük devletlerce önerilen ıslahatı yaptığını açıkladı ve üç büyükelçiye de üç gün sonra bunun birer Türkçe kopyasını verdi. Bu iradeye göre Şakir Paşa'ya Hristiyan bir yardımcı tayin ediliyordu. Her valiye aynı şekilde Hristiyan bir yardımcı atanacaktı. Kaymakam seçiminde din farkı gözetilmeyecek, Doğu Anadolu'da ve Orta Anadolu'nun bazı kesimlerinde Müslim ve gayrimüslim memurların tayini ahali nispetine uygun olarak yapılacaktı. İdare, polis ve jandarmadaki gayrimüslim memurların sayısını "Daimî Denetleme Kurulu" tespit edecekti.⁷⁵ Eşit sayıda Müslim ve gayrimüslim üyelerden kurulu adliye teftiş kurulları, mahkeme ve hapisaneleri denetleyecekti. Çeşitli merkezlerde mülkiyet haklarını tespit için eşit sayıda Müslim ve gayrimüslimden oluşan komisyonlar kurulacaktı.⁷⁶

12 Kasım 1879'da Mahmut Nedim Paşa'nın Dâhiliye Nezareti Genel Sekreteri Artin Dadian Efendi'yle birlikte hazırladığı reform projesine göre, mülki idarede bir bölme yapılacak, bazı bölgelerde Avrupalı müfettişler kontrolünde, yerli halktan bir Jandarma Teşkilatı kurulacak, gayrimüslimlerin askerî okullara girmelerine ve mezuniyetten sonra silah altına alınmalarına izin

⁷³ Davison, Roderic H. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernizasyonu", *OTAM*, Çeviren Dr. Durdu Mehmet Burak, S. 11, Ankara, 2000, s.849.

⁷⁴ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri"1987, s.121

⁷⁵ Kenanoğlu, s.50

⁷⁶ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri"1987, s.121-122

verilecek, Hristiyanlardan da vali atanacaktı. Sultan, bu taslağın yürürlüğe konması için bir irade çıkardı.⁷⁷

Görüldüğü gibi "Doğu'da Islahat" adı altında istenen ve gerçekleştirilmeye başlanan şey, aslında burada bağımsız bir devlete doğru gidişin ön koşullarının hazırlanmasıdır. 1896 yılından sonra ise Girit'te valinin Hristiyanlar arasından seçilmesine karar verildi.

II. TANZİMAT'TAN İTİBAREN ÇIKAN YASALARLA GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yapılmaya çalışılan hukuki düzenlemeler 1856 yılına ilan edilen Islahat Fermanı ile daha da genişletilerek Osmanlı Devleti'nde bütün Osmanlı tebaası için yeni bir dönem başlamıştır. Artık Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ayırım kaldırılmış, vatandaşlar arasında eşitlik esası getirilmişti. Önceleri şer'î hukuka göre düzenlenen Osmanlı hukuku bu yeni düzenlemelere göre yeniden tertip edilerek bütün tebaa her bakımdan hukuk ve kanunlar önünde eşit duruma gelmişti. Bu çerçevede Tanzimat Döneminden itibaren çıkan yasalarla gayrimüslim Osmanlı tebaasının hukuki durumuna dair birçok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeleri başlıklar hâlinde ele almak mümkündür.⁷⁸

A. Vilayet Nizamnamesi

Batılı devletler Islahat Fermanı'na dayanarak idari bir düzenlemeye gidilmesini istiyorlardı. Onlara göre, ezilen gayrimüslimlerin kurtarılması, Müslümanlarla eşit şartlar altında mülki idareye katılmalarıyla mümkündü. Nizamname'nin "Vilayet'in Umur-i Hususiyesi" adlı faslına göre, her vilayette bir Meclis-i Umumi bulunacaktı. Bu meclisin başkanlığını merkezden atanan vali yapacak, üyeleri de ikişer Müslüman ve gayrimüslimden oluşacaktı. Ayrıca her sancak ile kazada da yine gayrimüslim ve Müslümanlardan oluşan İdare Meclisleri kurulacaktı.⁷⁹

Bu Nizamname ile hem Müslüman hem de gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanarak dış müdahalelerin önlenmesi amaçlanıyordu. Nizamname önce Tuna Vilayeti'nde denendi ve son derece başarılı oldu.⁸⁰ 1876 Anayasası'nda kanun önünde herkesin eşit olduğu ilkesinin ilanı ile yeni bir vilayetler yasası üzerinde çalışmalar yapıldı. II. Abdülhamit, Meclisin kabul ettiği Vilayetler Kanunu'nu veto etti. Bir süre sonra da Meclis'i dağıttı. 15 Mart 1913 tarihinde İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu ile idari bölünmede değişiklik yapılmamış, sadece iş bölümü genişletilmişti.⁸¹

B. Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu

Tanzimat'ın ilanından sonra Müslüman ve gayrimüslim tüm vatandaşların eşit olması ve her iki tebaaya da uygulanacak kanunların kabul edilmesi, bu kanunları uygulayacak mahkemelerin kurulmasını da gerektirmişti. Zira dinî esaslara dayanan Şer'îye Mahkemelerinin

⁷⁷ Davison, Roderic H, s.849

⁷⁸ Burak Hamza Eryiğit, Cansu Kalafat, Osmanlı Devleti'nde 1840 – 1858 Yılları Arasında Taşra Yönetimini Düzenleyen Nizamnameler Üzerine Bir Değerlendirme, Strategic Public Management Journal, Volume 5, Issue 10, Dec 2019, s.59-65

⁷⁹ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.111.

⁸⁰ Davison, Roderic H. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernizasyonu, s.850

⁸¹ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri" 1987, s.128.

yeni kanunları uygulayabilmesi mümkün görünmüyordu. Tanzimat'ın ilanından sonra çıkarılan ilk kanun, 1840 tarihli Ceza Kanunu'ydu. Bu kanunun "mukaddime"sinde, Osmanlı tebaasından olan herkesin istisnasız eşit olduğundan; can, mal, ırz ve namus dokunulmazlıkları olduğundan söz ediliyordu. "Hatime"de ise ehli İslam ile milel-i saireden olanlara dair hiçbir istisna olmaksızın kanunun uygulanacağı ifade edilmişti.⁸²

Kanun'un katil cürmünden bahseden 1. faslının 1. maddesinde de vezirle çobanın bir olduğu ve çobanın canına kasteden vezir hakkında kısas uygulanacağı belirtilerek eşitlik ilkesine bir kere daha değinilmiştir. Bu kanun 1851 ve 1854'te değiştirildi. 1854'teki değişiklikte de Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşları ile Osmanlılar ve yabancılar arasındaki ceza hukukuna dair davaların görüleceği tahkikat meclisleri düzenlendi. Buna göre, tahkikat meclisleri haftanın belli günlerinde toplanıyor ve Ceza Kanunnamesi çerçevesinde davalar görülüyordu.⁸³

1850 yılında Fransa'dan esinlenilerek Kanunname-i Ticaret çıkarıldı. 1861 yılında da Ticaret Usul Kanunu yayınlandı. 1858 yılında da Arazi Kanunnamesi çıkarıldı. 119. maddede dinî ayrılıkların adi ve şer'i intikale engel olacağı, bundan dolayı miri arazi mutasarrıfı ile intikal ve tapu hakkı sahibi arasındaki dinî ayrılığın intikali engelleyeceği hükme bağlanmıştı. Fakat farklı dinlere mensup gayrimüslimler arasındaki dinî ayrılık intikale mâni değildi.⁸⁴

Çıkarılan bu kanunlar çerçevesinde; hâlen varlığını koruyan ve özellikle medeni hukuka ilişkin davaların görüldüğü şeriat mahkemeleri ile doğrudan cemaatlere bağlı olan cemaat mahkemelerinin yetkileri dışında kalan hukuki ve ticari davalara tahkikat meclisleri bakıyordu. Tahkikat meclislerinin yaygınlaşmaya başlamasıyla nizâmiye mahkemelerinin kuruluş süreci de başlamış oldu.⁸⁵

1864 tarihinde çıkarılan Vilayetler Nizamnamesi ile her nahiyede bir ihtiyar meclisi, kaza merkezlerinde bir "Deavi Meclisi", sancak merkezlerinde de hukuk işleri için "Meclis-i Temyiz-i Hukuk" ve "Meclis-i Cinayet", vilayet merkezlerinde "Divan-ı Temyiz-i Hukuk" ve "Meclis-i Kebir-i Cinayet" adıyla istinaf mahkemeleri kuruldu. Kurulan bu mahkemelerde Müslüman vatandaşlar ile gayrimüslim vatandaşlar ortak bir şekilde görev alacaklardı. Sonrasında vilayet mahkemelerindeki hukuk ve cinayet daireleri birleştirildi ve Divan-ı Temyiz oluşturuldu. Oluşturulan bu yeni mahkemelerde cemaat, şeriat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin görev alanlarının dışındaki olaylarda hem Müslüman hem de gayrimüslim vatandaşlar yargılanacaktı. Bu şekilde "Nizamiye Mahkemeleri" kurulmuş oldu.⁸⁶

Yeni gelen uygulamaya göre mahkemelerin ilamları Türkçe yazılacak, fakat mahkemenin bulunduğu yerdeki halkın çoğunluğunun olduğu yerlerdeki halkın konuştuğu dillere göre mahkemede tercüme edilecekti. 1868'de Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ayrılarak Şûra-yı Devlet

⁸² Abadan, Yavuz. "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, bkz: Ed.Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Basım, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları s.59.

⁸³ Abadan, s.60.

⁸⁴ Aytekin, E. Attila. "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s.726.

⁸⁵ Macit Kenanoğlu, 19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sisteminde Gayrimüslim Cemaatlere Tanınan Adli Yetkiler ve Bakmaya Yetkili Oldukları Davalar, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, 2008 (Bahar), 32

⁸⁶ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.114.

ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak adlandırılan en yüksek adli mahkemeler kuruldu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin dinî hukuku ilgilendiren konulara dair yetkisi yoktu. Bu kuruluş hukuki alandaki davalara bakan, ticari meselelere değinmeyen mahkemelerin, yani Nizamiye Mahkemelerinin en üst organıydı. Nizamiye Mahkemeleri aynı sene tekrar düzenlendi. Her nahiyede Sulh Mahkemesi görevi yapmak üzere en az 3, en çok 12 üyeden oluşturulan ihtiyar meclisleri kurulacak; üyeleri hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasından seçilecek, imamlar ile ruhani liderler bu meclislerin tabii üyeleri olacaklardı. Kazalarda kadı başkanlığında 3 Müslüman ile 3'te gayrimüslimden seçilerek oluşturulan Meclis-i Deavi'ler, sancaklarda ise 3 Müslüman ile 3 gayrimüslimden seçilerek oluşturulan altışar kişilik hukuk ve ceza meclisleri kuruluyordu. Alt kademe mahkemeler için istinaf mahkemesi görevini sancak mahkemeleri üstlenmişlerdi. Vilayetlerde Meclis-i Cinayet adıyla kurulan yeni mahkemelerin üyelerinin seçimini ise bölgede yaşayan halk yapıyordu.⁸⁷

Bu mahkemelerin üstlendikleri görevleri layıkıyla yapabilmeleri için Adliye Teftiş Makamı kuruldu. 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrılarak Müslim ve gayrimüslim üyelerle oluşturulan Şûra-yı Devlet'in görevleri arasına bütün kanun ve tüzük tasarılarını incelemek de dâhil edildi. Bunun sonucunda Müslümanlar ile birlikte gayrimüslimler de ilk kez ülkede geçerli olacak hukuki kuralların yapılmasında aktif rol almış olacaklardı.⁸⁸

Şûra-yı Devlet'in 41 üyesi vardı ve bu üyelerin 28'i Müslümandı. Bu sayede kanunların konulmasında ve uygulanmasında gayrimüslimler de söz hakkına sahip olabiliyorlardı.⁸⁹ Tutucu Müslümanlar Hristiyanların devlet teşkilatına bu şekilde dâhil edilmesini hoş karşılamazken Batılı elçiler Hristiyan tebaadan Şûra-yı Devlet'e yeterince üye alınmadığından şikâyet ettiler. Bu arada zimmilerin Müslüman mahallelerinde ev alamayacaklarına ilişkin yasağın hâlâ devam etmesi ise ilginçtir.⁹⁰

Gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmemesi de Batılı devletleri Osmanlı yargılama sisteminde oldukça ilgilendiren konulardan biriydi. Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin şahitlikleri geçerli sayılmıyor, sadece gayrimüslimlere karşı geçerli sayılıyordu. Zengin gayrimüslimler, fakir Müslümanlara karşı açtıkları davaları genellikle ya kazanıyorlar ya da Müslümanlardan para karşılığı şahit tutuyorlardı. İngiltere Konsolosluğu'nun raporlarında yazıldığına göre, 1856 yılından itibaren Hristiyanların şahitlikleri kabul edilmeye başlanmıştır. Bu durum, tüm ülkede bir anda gerçekleşmiş bir durum değildir. Zira bazı raporlarda da bu durumun tersi belirtilmiştir.⁹¹

Bu bağlamda gayrimüslim şahitliklerinin kabulü bir bölgeden başka bir bölgeye, bir hâkimden başka bir hâkime göre farklılık göstermiştir. Aynı zamanda bazı raporlardan İngiliz diplomatlarının bu konuya dair Hükûmete baskı yaptıkları da anlaşılmaktadır. Bu arada, önceden Hariciye Nezareti'nin baktığı cemaatler ile ilgili meseleler de 1295 (1879) tarihli bir Nizamname

⁸⁷ Ekrem Buğra Ekinci, Osmanlı Devletinde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü, 2005, Cilt , Sayı 5, s.424-425

⁸⁸ Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856, İstanbul 1993, s. 127-133.

⁸⁹ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.115.

⁹⁰ Kenanoğlu, s.57.

⁹¹ Nuran Koyuncu - Yasin Yılmaz, Osmanlı'nın Son Yüzyılında Hukuk Düşüncesinin Dönüşümü ve Dönemin Başlıca Tartışma Konuları, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.26, S.2, 2018. s.101

ile Adliye Nezareti'ne verilerek Nezaret'in ismi de Adliye ve Mezaheb Nezareti şeklinde değiştirilmiştir. Bu Nezaret'in yeni görevi, Hükûmet ile cemaatler arasında iletişim sağlamaktı. Bu sayede Adliye Nazırı, aynı zamanda cemaatlerin işleriyle de ilgilenecekti.⁹² Yine 1879 yılında Teşkilat-ı Mehakim Kanunu çıkarılarak Nizamiye Mahkemeleri tekrar kuruldu. Buna rağmen zimmiler miras, evlenme, boşanma, nafaka ve vakfa dair davaları için kendi cemaat mahkemelerine gitmeye devam ettiler.⁹³

C. Vergi Alanındaki Düzenlemeler

Tanzimat'la birlikte vergi sisteminde de değişikliğe gidildi. Zimmiler cizyedarlardan son derece şikâyetçi idiler. Gerçi Tanzimat'a göre Müslim zimmi herkes eşitti ve cizyenin kaldırılması lazımdı. Ama cizyenin kaldırılmasının, zimmilerin askerliği sorununu ortaya çıkarması nedeniyle bu verginin alınmasına devam edildi.⁹⁴ Yeni Maliye Nezareti teşkilatında bir de cizye kalemi kuruldu. Eski iltizam usulü kaldırılarak bir muhassıllık teşkilatı oluşturuldu. 1840 tarihli "nüfus ve emlak tahrirlerinin yapılması, mali ve idari işlerin tanzimiyle görevli meclislerin kurulmasına" ilişkin Talimat'ın 8. bendinde, Hristiyan reayadan toplanan verginin cizyedarlarla değil, kocabaşlarıyla cemaatlerden toplattırılarak devletten maaş alan muhassıllara verileceği belirtildi. Yine aynı yıl haraçla öşür arasındaki fark da kaldırıldı. Eyaletlerde defterdarın ve defterdar bulunmayan yerlerde (kazalarda) mal müdürlerinin reisliği altında kadı ve diğer yüksek rütbeli memurlardan oluşan dörder kişilik meclisler oluşturuldu. Gayrimüslim tebaanın yaşadığı yerleşim merkezlerinde metropolit ve kocabaşı da meclis üyesi oluyordu.⁹⁵ Müslüman olmayanlardan alınacak vergiler Patrikhane aracılığıyla tespit edilip mahallelerde kocabaşılar tarafından toplanarak maliye hazinesine verilmek üzere muhassıllara teslim ediliyordu. Yani artık cizye baş üzerinden değil, toplum üzerinden alınmaya başladı. Ancak bu iş için yetişmiş eleman bulunamamasından dolayı, muhassıllar gönderildikleri çok geniş bölgelerde iletişim yetersizliğinden görevlerini yeterince yapamadılar. Beklenen fayda sağlanamayınca tekrar eski usule, iltizama dönüldü. Devlet, vergiyi muhatıra usulü ile toplayacaktı. Devlete en fazla para ödemeyi vaat edenlere 2 yıl için vergi toplama hakkı verildi. Ancak bunlar, süreleri sona ermeden en yüksek kârı elde etmeye çalıştılar.⁹⁶

Tanzimat'ın ikinci yılında Mustafa Reşit Paşa iktidardan düşünce cizyenin yine baş üzerine konması ve toplanması yöntemi geri getirildi ise de millet liderlerinin aşırı vergi toplamaları üzerine şikâyetler arttı; Mustafa Reşit Paşa tekrar iktidara geldiğinde ise yine bu vergi toplum üzerinden alınmaya başlandı. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere de askerlik hizmeti konulması konusu üzerinde duruldu. Ancak Müslümanlar ve gayrimüslimlerin karşı koyması üzerine cizye, iane-i askeriye adıyla yeniden düzenlendi.⁹⁷

⁹² Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.117.

⁹³ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", 1987, s.129.

⁹⁴ Koyuncu/Yılmaz. S.82

⁹⁵ Ercan, s.7.

⁹⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi Pax Ottoman*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s.145

⁹⁷ Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 227

D. Askerlik

Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerce en çok tenkit edildiği noktalardan biri de gayrimüslimlerin askere alınmamalarıydı. Bu göreve karşılık olmak üzere cizye toplanması Tanzimat'ın ilanına kadar devam etti. 1839 yılında Müslümanlar ile zimmilere bazı konularda eşit hakların tanındığı açıklanınca Hristiyanların da asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmişti. İlk kez 1843 yılında özerk Hristiyan eyaletler hariç, tüm ülkeye şamil olmak üzere Müslim ve gayrimüslim tebaa için askerlik mecburiyeti kondu. Prensip olarak Hristiyanlar da kuraya dâhil edilecek ve her yıl 25.000 asker toplanacaktı. Böylece Hristiyanlar hep itiraz ettikleri cizyeden muaf tutulacaklardı. Ancak Müslüman olmayan halktan asker toplanamadı.⁹⁸

Gayrimüslimler sivil yaşamı daha kârlı buldukları ve işlerini bırakmak istemedikleri için askerlik konusunda çok isteksiz davrandılar. Ayrıca bunların ordu içerisinde yer almaları ordu disiplinini etkileyebilirdi. Bütün bu itiraz ve zorluklar göz önünde bulundurularak Babıali 1857'de Müslümanlar için ihtiyari, Müslüman olmayanlar için emredici olarak askerlik hizmetinden Bedel-i Askeriye adı verilen vergiyi ödeyerek çekilme hakkı verdi. Bu arada gayrimüslim çingeneler askerlik bedelinden muaf tutuldular. Bunun nedeni Müslüman olan çingenelerin de askere alınmamasıydı.⁹⁹

Bu dönemde yazılan raporlardan, gayrimüslimlerin askere alınmalarının eşitliğe aykırı olduğu gerekçesiyle Avrupalı devletlere Osmanlı Devleti'ni şikâyet ettikleri görülmektedir. Oysa istenen eşitlik değil, kendi düzenlerinin bozulmamasıdır. Bu arada Mithat Paşa'nın Müslüman olmayan tebaa çocuklarının da harp okullarına alınmaları teklifini Padişah reddetmişti. Yine 26 Kasım 1877'de Stanboul gazetesinde yayınlanan bir irade ile Osmanlı Hristiyanlarının kent muhafızı olarak orduya katılmalarına karar verildi. Ama bu girişim de olumlu sonuç vermedi. Protestolar başladı ve Babıali baskı suçlamasından kaçınmak için bu isteklere boyun eğdi.¹⁰⁰

22 Nisan 1896 tarihinde çıkarılan bir başka iradeyle jandarmaların %10'unun Hristiyan nüfustan görevlendirileceği açıklandı. Ancak maaşın az ve düzensiz olması sebebiyle gayrimüslimlerden jandarmalığa karşı talep çok az oldu. 7 Ağustos 1909 tarihinde Anayasa'da yapılan değişiklikten sonra ise Bedel-i Askeriye kaldırılarak İmparatorluğun bütün vatandaşlarına askerlik hizmeti yükümlülüğü getirildi.¹⁰¹

Görülüyor ki gayrimüslim tebaanın da askere alınması, prensipte Islahat Fermanı'ndan itibaren kabul edilmiş olsa da pratikte sarf edilen bütün çabalara, bu konuda çıkarılan fermanlara ve yapılan düzenlemelere rağmen gayrimüslimler askere alınmamış, alınamamış ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan itibaren tekraren vurgulanan eşitlik ilkesi, sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de karşı çıkmalarıyla askerlik alanında bir türlü gerçekleştirilememiş, hep kâğıt üzerinde kalmıştır.¹⁰²

⁹⁸ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.121.

⁹⁹ Akgündüz, s.149.

¹⁰⁰ Gülsoy, Utku. *Osmanlı Döneminde Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüveni*, 1. Baskı, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s.43.

¹⁰¹ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri 1987, s.130.

¹⁰² Gülsoy, s.45.

E. Din Hürriyeti

1839 Gülhane Fermanı'yla kabul edilen "Zimmilerle Müslümanların bazı haklardan yararlanmalarını içeren ilke, pratikte bir İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin bazı konularda şer'i hukuka tabi tutulmalarından kaynaklanan sorunları çözümlenememiştir ki, bunların en önemlisi olan, İslamiyet'i kabul eden gayrimüslimlerin irtidadları, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni sürekli baskı altında tutmalarına yol açmıştır.¹⁰³

Bilindiği gibi, İslam'da Müslümanlar için din değiştirme hürriyeti yoktur. İslam'dan dönen Müslümanlar ölümle cezalandırılırlar. Müslümanlara asırlardır uygulanan bu kural, Müslümanlığı kabul edip sonradan vazgeçen zimmiler için söz konusu olduğunda Batılı devletlerin şiddetli tepkileri ile karşılaşmıştır. İngiltere ve Fransa, Babıali'den hiç olmazsa irtidada verilecek cezanın uygulanmasına yol açmamak için gerekli teşebbüslerde bulunacağını taahhüt etmesini tekrar istediler. Babıali, "hâlen ve gelecekte, önce Müslüman olduktan sonra irtidad¹⁰⁴ eden bir Hristiyanın idam edilmemesi için Sultanın lütfuyla büyük devletlerle olan ilişkileri daha samimi kılmak üzere etkili tedbirler alınacağını" yazılı olarak İngiltere'ye bildirdi. Buna istinaden, 1834 tarihinde çıkarılan "Hristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan" ferman da kaldırıldı. Böylece bu konuda, II. Mahmut tarafından konan yasak sona erdi.¹⁰⁵

Aslında Osmanlı Devleti çoğunluğun mensup olduğu din için "din hürriyeti" olmayan tek ülke değildi. İspanya'da Katolik olmayan dinî ibadet yasaktı. İtalya'da Protestan mezhebine geçenler ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki sorun, din hürriyeti değil; büyük güçlerin zayıf buldukları bir ülkede dilediklerini yapabilmeleriydi. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hiçbir zimmiyi Müslümanlığa geçmeye zorlamamış, onların kendi dinlerinde kalmalarına izin vermiş; ancak Müslümanlara da kendi şer'i kanunlarını uygulamıştı. İslamiyet'i kabul eden zimmiler de, İslam hukukunun irtidad konusundaki hükmüne doğal olarak tabi tutulmuşlardı.¹⁰⁶ Osmanlı Devleti'nin Müslümanlara irtidad cezasını uygularken Müslüman olan zimmilere bu cezayı uygulamayacağı yolunda bir vaatte bulunması, din konusunda çok hassas olan ve zaten reformlar yüzünden rahatsız olan Müslümanların büyük olaylar çıkarmasına yol açabilirdi. Bir şer'i devlette şeriatın temel kurallarından birini uygulamamayı ilan etmek, devletin aslının inkârı olacaktı ki, hiçbir Osmanlı Hükûmeti tüm vaatlere rağmen buna kalkışmadı. Devlet sadece pratikte bu İslami kuralı uygulamamayı denedi.¹⁰⁷

İbadet özgürlüğü ise Osmanlı Devleti'nde büyük sorun yaratmadı. Ayrı mahalle ve köylerde yaşayan zimmiler ve Müslümanlar asla karışmadılar. Zimmiler dinî ibadetlerini her zaman olduğu gibi serbestçe yerine getirdiler.¹⁰⁸ Ancak dinî ayinlerini kendi bölgesinde, Müslümanlar duymadan ve görmeden kendi ibadethanelerinde yerine getirirlerdi. Kiliselerde çan

¹⁰³ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.130.

¹⁰⁴ irtidad kelimesi "ridde"den türemiş yani bir şeyi kabul etmemek, doğru yoldan sapmak; İslam dinini reddedip başka bir dine girenlere mürted denir.

¹⁰⁵ Ortaylı, s.219

¹⁰⁶ Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.s.227

¹⁰⁷ Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", 1987, s.130.

¹⁰⁸ Yılmaz Yurtseven, *İslam Hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmilerin Hukuki Statüsü*. Selçuk Üniversitesi, Hukuk Dergisi, Yıl 2000, Cilt 8, Sayı 1-2. s.442

çalma yasağı vardı. Çünkü bu yabancı bir ibadetin işaretiydi. Yalnız Lübnan'da ve Ege adalarında bir grup Hristiyan'a çan çalma imtiyazı tanınmıştı.¹⁰⁹

Din değiştirmeler esnasında kadı, kişilerin üzerinde herhangi bir baskı olmadığına dair tanıklar ile konsolosluk tercümanları hazır bulunurdu. Dönemin İngiliz Konsolosu Wood'un Raporu'na göre, gayrimüslim toplumların ayin ve dinî törenlerinin serbestçe yapılmasını sağlamak ve korumak için bunlara tehdit ya da diğer maksatla karışanları cezalandırmak üzere de bir yasa çıkarılmıştır. Müslüman halkın saygısını sağlamak için askerî birliklerin buldukları yerdeki nöbetçi, önünden Patrik veya Piskopos geçtiğinde onu tüfekle selamlamaktadır.¹¹⁰

Protestan misyonerler ise 1864'te bir Müslümanın Protestan olarak İstanbul'da İslamiyet aleyhine vaaz vermesi ve İstanbul halkının galeyana gelmesi üzerine Londra'ya, "Vicdan hürriyeti, İngiliz ulusunun taleplerini yerine getirmeye mecbur olduğu şüphesiz bulunan bir memlekette ihlal ediliyor." diye yazmışlardır. Osmanlı topraklarında faaliyet göstermelerine izin verilen misyonerlerin kullandığı bu ifade, onlar arasında Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği statüyü açıkça ifade etmektedir.¹¹¹

İngiliz Sefiri White'in 2 Mayıs 1885 tarihli Raporu ise konuyu daha çok açıklar: Sefir, Hükûmetten Osmanlı Devleti'nin Müslüman ve Yahudiler arasında çalışan Protestan topluluğu misyonerlerine daha çok yardım edilmesini istemektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nde 1834 yılında kabul edilen Hristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan kanunun kaldırılması için İngiltere'nin neden çalıştığı da açıkça ortaya çıkmaktadır. İngiltere bunu, yasanın iptali çalışmaları sırasında ilan ettiği gibi "din hürriyeti" adına yapmamıştır. Amaç, Protestanlığın Osmanlı topraklarında daha kolay yayılabilmesi, dinin de yardımıyla İngiliz politikasının gerçekleştirilebilmesidir.¹¹²

F. Devlet Hizmetinde ve Ticaret Hayatında Gayrimüslimler

Bir kısım zimmi, babadan oğula yıllarca baruthaneyi idare ederlerken, bazıları da silahşor unvanıyla sarayda çalıştırılmak üzere istihdam edilmişlerdi. Bazı Yahudiler de topçu olarak çalıştırılmışlardır.¹¹³ Hristiyan köylülerden derbentçi olarak da büyük ölçüde yararlanılmıştı. Önemli geçiş noktalarında muhafızlık yaparak emniyeti sağlayan derbentçilerden¹¹⁴ acemi oğlanı da alınmazdı. Bunlar bazı vergilerden ve gemi yapımı gibi angaryalardan da muaf tutulurlardı. 1761'de Rusya'nın Rumları kışkırtması ve Arnavutların çıkardıkları huzursuzluklar üzerine bir

¹⁰⁹ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.134.

¹¹⁰ Güneş, Ahmet. "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2008, s.256.

¹¹¹ Halil, Şimşek, "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, Bahar 2014, S. 16, s.183-189.

¹¹² Eryılmaz, Bilal. Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.32.

¹¹³ Güneş, Gülcan Aşşın. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. I, S. 2, 2015, s.16-18.

¹¹⁴ Derbent kelimesi, Farsça kökenli bir kelime olup Osmanlıcada karşılığı, İki dağ arasındaki geçit yeri, boğaz. Sınırlarda bulunan küçük kale. Derbentçi ise Sınırdaki bulunan kaleleri, yolları koruyan görevlilerdir.

fermanla zimmilerin derbentçilik yapmaları yasaklandı. Tanzimat'tan sonra Derbent Teşkilatı yeniden düzenlenerek, her yörede yerli halktan zaptiyeler oluşturulacağı kabul edildi.¹¹⁵

Kuyumculuk, sarraflık, bankacılık, hekimlik ve mimarlık gibi meslekler genel olarak zimmiler tarafından icra ediliyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Tahvil ve Hisse Senetleri Borsasının hâkimiyeti, İstanbul ve İmparatorluğun sair yerlerinde küçük sanayi tecrübesi yaşamış olan Rumlar ve Ermenilerdeydi. Namık Kemal "Memur olmanın bize ne faydası oldu? Biz sıkıntılar içinde çırpınırken Hristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşarak Avrupa seviyesine geldiler." diye yazıyordu.¹¹⁶

Müslüman olmayanların tercümanlık ve istisnai bazı işler dışında devlet hizmetine alınmaları ise Tanzimat Fermanı'yla getirilen eşitlik ilkesi sayesinde mümkün olmuştur. Adliye, Eğitim, Belediye ve Maliye kurumlarında pek çok zimmiye görev verilmiştir. Parlamenter sistemin uygulandığı dönemlerde Meclis'te de gayrimüslimler milletvekilliği, bakanlık gibi görevler üstlendiler.

1844'te Dışişleri Bakanlığı bünyesinde görev yapanların %71'i Müslüman, %29'u gayrimüslim iken, 1893'te Müslümanların oranı %43'e düşmüştü. 1897'de ise %55 Müslim, %45 gayrimüslim bu bakanlıkta görev yapıyordu. Elçi olarak da pek çok gayrimüslim yurt dışına gönderilmişti. Dışişlerinin yanı sıra sanayide de gayrimüslimler ön plandaydılar. 20. yüzyılda özellikle Rumlar fabrikalar açtılar.¹¹⁷

Türkler bu işlerden o kadar uzaktı ki, Maliye Bakanı Cavit Bey 3 Mart 1917'de yaptığı konuşmada "Şu ana kadar sanayiye yabancıların eline terk eden Türkler artık iş ve kapital edinmeli, ekonomik gücü ele geçirmelidirler." diyordu. Daha önce de değinildiği gibi, gayrimüslimlerin en fazla itibar ettikleri işlerden biri de tercümanlıktı. Türkler dinî ve sosyal telakkilerle dil öğrenmeye heves etmiyorlardı. Zaten eğitim sisteminin yetersizliği de öğrenme şanslarını yok ediyordu.¹¹⁸

İlk devirlerde Müslümanlığı kabul eden zimmiler tercümanlık yaparken 17. yüzyıldan itibaren Rumlar yavaş yavaş bu işi tekellerine aldılar. Ancak devletin tüm dış ilişkilerindeki sırlara vakıf olan bu kişiler, 1821 Ayaklanması'ndan sonra şüpheyi üzerlerine çektiler. Devlete gerçekten bağlı Rum tercümanlar pek azdı. Devlete millî birlikleri için ya da büyük devletlerle anlaşarak kendi menfaatleri için ihanet eden Rumların yerine, Müslümanlardan tercüman yetiştirilmesi yoluna gidildi. 1820'de Babıali'de bir tercüme odası açılarak, yabancı dil bilen eleman yetiştirilmeye başlandı.¹¹⁹

Tercümanlara sakal bırakma, ata binme, özel kıyafet ve kürk giyme, cizyeden muafiyet gibi imtiyazlar tanınmıştı. Tercümanların yanında çalıştırdıkları hizmetkârlar da cizyeden muaf

¹¹⁵ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996 s.154.

¹¹⁶ Akgündüz, s.152.

¹¹⁷ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996s.156.

¹¹⁸ Heyd, U. (1973), *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, Edited by V. L. Ménage, Clarendon Press. Islahi, A. A.(2000), *Islamic Law Concept and Codification*, English Rendering S.A. Rauf, Lahore, Islamic Publication Ltd

¹¹⁹ Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1, 2006, s.268.

tutulurlardı. Önceleri verilen arpalık veya ocaklık ile geçimlerini sağlayan tercümanlara Tanzimat'tan sonra Maliye hazinesinden maaş bağlanmıştı.¹²⁰

G. Eğitim

Cemaatler kendilerine tanınan ayrıcalıklara uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezelerinin yanında okullarını da kurarak eğitim öğretim faaliyetlerini dinî kuruluşlarına bağlı bir şekilde kendi dilleriyle ve devletin denetimi dışında sürdürmüşlerdi. Cemaatler Tanzimat'tan önce ve sonra açtıkları okullarda eğitimlerini serbestçe yaptılar.¹²¹

1856 Islahat Fermanı'yla şartları uygun olan gayrimüslimlere askerî okullar da dâhil olmak üzere bütün okullara girebilme hakkı tanındı. Bu fermanla her cemaatin kendi kültür ve diline uygun okul açabileceği ama tüm okulların ders programları ile öğretmenlerinin Meclis-i Maarif'in denetiminde tutulacağı belirtilmişti. Bu fermanın sonra gayrimüslimler çok sayıda okul açtılar. Resmî devlet okullarına girmede ise tereddüt ettiler. 3 Temmuz 1910'da çıkarılan bir kanun ile bir İslam devletinde ilk defa, gayrimüslimler tarafından inşa edilecek kiliselerle okullar için para yardımı taahhüdünde bulunulmuştur.¹²²

Patrikhane; Adliye ile Mezahip Nezareti'ne ve ayrıca yazdığı bir başka taktirle cemaat idadilerinden mezun olanların, devlet okullarından mezun olanlarla aynı şartlarda diğer okullara sınavsız kabul edilmelerini de istedi.¹²³Fakat bu konuya dair hazırlanan layiha, yapılan itirazlardan dolayı 4 yıl boyunca Meclis'te bekletildikten sonra Hükûmet tarafından özel okullarla ilgili bölümü metinden çıkararak 1328 (1912) yılında yeniden Meclis-i Mebusan'ın Maarif Encümeni'ne sunuldu. Ancak Balkanlar'da başlayan savaş nedeniyle Meclis dağıtılınca layihanın görüşülmesi de mümkün olamadı. Aradan bir yıl geçtikten sonra 23 Eylül 1329 (1913) tarihinde muvakkat kanun şeklinde çıkarıldı: "Tadrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati". Mezkûr Kanun'un 92., 93. ve 95. maddeleriyle öğretmenlerin seçimi, tayini, şahadetnamesi ve ehliyetnameleriyle ilgili bazı kayıtlar kondu. Bu yasanın 20. maddesine göre özel okulların devletleştirilmesi, 91. maddesine göre denetim için müfettişlikler kurulması, 92. maddesine göre bu okulların hepsinin denetime tabi olması kabul edilmişti. Özel okulların durumu ise 1915 yılında çıkarılan bir Yönetmelik'le düzenlenerek Hükûmetin denetimine tabi olması kabul edildi. Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'ne göre cemaatler sadece kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekler, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler Türk öğretmenler tarafından Türkçe olarak okutulacak ve bu okulların tamamı devlet denetimine tabi olacaktı. Cemaat reisleri ile ilgili memurlar, bu okullara dair her türlü resmî bilgi ve belgeyi yetkililerin talep etmesi üzerine vereceklerdi.¹²⁴

¹²⁰ Orhonlu, Cengiz. "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları*, V, TTK, Ankara, 1991, s. 177.

¹²¹ Eren, A. C. "Tanzimat", *İA (MEB)*, XI, s. 711

¹²² Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1996, s.156.

¹²³ Aşkın Koyuncu, *Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* Yıl: 11, Güz 2013, Sayı: 15, ss.83

¹²⁴Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*,1996. s.169.

Böylece devlet ilk defa cemaat okullarında denetim yapma imkânına kavuşmuş oldu. Fakat Sevr Anlaşması'yla bu talimatname yürürlükten kaldırıldı. Rum okullarına dair sorun ise Lozan Anlaşması ile çözüldü.¹²⁵

SONUÇ

Farklı dinlere inanan çok uluslu bir mozaik görünümündeki Osmanlı Devleti'nde ağırlıklı olarak İslam hukuku uygulanırken kendi din, mezhep ve inanç değerlerini sürdüren gayrimüslim tebaa ise ayrı bir hukuki statüye tabi idiler. Ancak 1789'dan sonra Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımından etkilenen gayrimüslim tebaanın devlete bağlılığını sağlamak amacıyla II. Mahmut bütün Osmanlı tebaasının aralarında fark olmaksızın eşit olduğunu söylemiş ve bazı haklar da vermiştir.

Tanzimat Döneminden itibaren ise bu konuya dair reformlar yapılmıştır. Bunların ilki olan ve 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla can, ırz ve mal güvenliği ile vergi ve askerliğe dair işlerde düzenlemeler yapılmış ve bütün bu haklar istisna olmaksızın tüm Osmanlı tebaasına tanınmıştır. Ferman'da Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de Osmanlı olduğu, bu haklardan eşit şekilde yararlanacağı tartışmaya mahal vermeyecek kadar açık ifade edilmiştir. Yine bu fermanla ilk kez Padişahın yetkileri de sınırlanmıştır.

Tanzimat Döneminde ilan edilen diğer bir önemli belge 1856 tarihli Islahat Fermanı'dır. Bu ferman, tüm Osmanlı tebaasına hitap eden birkaç madde haricinde genel olarak zimmilerin hukuki statüleriyle dinî ve toplumsal yaşamlarına dair düzenlemeler içermektedir. Islahat Fermanı'yla yasalar karşısında tüm Osmanlı tebaası için eşitlik sağlanması hedeflenmiştir. Islahat Fermanı, zimmilere ve dönemin büyük devletlerine tanınan hak ve imtiyazlardan dolayı hukuki birliği sarsıcı ve yıkıcı haklar içermektedir. Daha da ötesi dış mihrakların Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesine yol açarak devletin birlik, bütünlük ve bağımsızlığı için tehlike arz eden hükümler ihtiva etmektedir.

1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi ile tebaadan vatandaşlığa geçiş söz konusu olmuştur. Artık Osmanlı vatandaşlığı Müslüman-gayrimüslim olmaktan daha önemli bir durumdur. Kanun-ı Esasi'de bütün Osmanlıların dinî ve mezheplere dair durumlar haricinde hak ve görevler bakımından kanunlar önünde eşit oldukları açıkça vurgulanmış; vergi, tüm Osmanlılardan din ve mezhep farkı gözetilmeden aynı isim altında alınır, hükmüne yer verilmiştir. Ayrıca memur olarak devlet hizmetinde bulunmak isteyen herkesin Türkçe bilmeleri koşuluyla ehliyet ve kabiliyetlerine uygun olarak kabul edilecekleri bildirilmektedir. Yine ilk Meclis-i Mebusan'daki milletvekillerinin 67'si Müslüman iken, 48'i de gayrimüslimdir. Rusya, 1877'de Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimleri koruma bahanesiyle savaş açtığında zimmi milletvekillerinin Meclis'te yaptıkları konuşmalar Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik sağlanarak bir Osmanlı milleti oluşturma çabalarının kısmen de olsa başarılı olduğunun göstergesi sayılabilir.

Sonuç itibarıyla, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin hukuki durumu daima dış güçlerin baskı unsuru olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti de çareyi gayrimüslimlerin özgürlüklerini artırmada aramış; ancak bu durum hem Müslüman tebaa aleyhine bir eşitsizlik oluşturmuş, hem

¹²⁵ Mehmet Ö. Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, DİE, Ankara 2000, s. 1-3.

de gayrimüslimler tatmin edilememiştir. Netice olarak, gayrimüslimlere her türlü hak ve özgürlük tanınmasına rağmen, Osmanlı Devleti parçalanmaktan kurtulamamıştır.

KAYNAKÇA

A.D. Novıçev, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu Ve Dış Politikadaki Boyutları, Çev: Darhan Hıdıralı. İlmî Araştırmaları, 5, İstanbul, 1997. s. 281-289

Abadan, Yavuz. “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Bkz: Ed.Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Basım, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Yönetimi Pax Ottoman*, , Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1839-1856), Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Alkan, Mehmet Ö., Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, Die, Ankara 2000.

Altınay Ahmed Refik, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, Ttem, XIV/4 (1340), ss. 193-215.

Aytekin, E. Attila. “Hukuk, Tarih Ve Tarih Yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi ’Ne Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sy. 5, 2005, s. 726.

Barkan, Ömer Lütfi. “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat Ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Beydilli, Kemal, “1839 Tanzimat Ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında”, 150. Yılında Tanzimat, İstanbul 1990, ss.21-28.

Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Müs’temen’ler,” Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur’un Anısına Armağan, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983.

Bozkurt, Gülnihal. “İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 1-4, 1987, s. 115-155.

Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Cin Halil / Akyılmaz Gül. *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya, 2003.

Davison, Roderic H. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernizasyonu”, *Otam*, Çev. Dr. Durdu Mehmet Burak, S. 11, Ankara, 2000.

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform I*, Çevirmen Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.

Durhan, İbrahim. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 3-4, s. 55-111.

Ekinc, Ekrem Buğra, Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler Ve Kadılık Müessesesi Literatürü, 2005, Cilt, Sayı 5, 417-439

Engelhardt, E. P. *Tanzimat ve Türkiye*, Çeviren Ali Reşad, 2. Baskı, Kanküs Yayınları, İstanbul, 2017.

Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

Eren A. C. “Tanzimat”, İA (Meb), XI.

- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Eryiğit, Burak Hamza, Cansu Kalafat, Osmanlı Devleti'nde 1840 – 1858 Yılları Arasında Taşra Yönetimini Düzenleyen Nizamnameler Üzerine Bir Değerlendirme, *Strategic Public Management Journal*, Volume 5, Issue 10, Dec 2019, Ss.54-62.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.
- Gülsoy, Utku. *Osmanlı Döneminde Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüveni*, 1. Baskı, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000.
- Güneş, Ahmet. “İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2008.
- Güneş, Gülcan Avşin. “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı Ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. I, sy. 2, 2015.
- Hammer, J. Von. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Kamer Yayınları, Çeviren Mustafa Keskinpınar, Gece Kitaplığı Yayınevi.
- Heyd, U. (1973), *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, Edited By V. L. Ménage, Clarendon Press.
- Kapıcı, Özhan, Slav Birliğinden Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı Ve Rus Dış Politikasında Balkanlar Çıkmazı, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* Yıl: 2015-2 Sayı: 28 ss. 77-119.
- Karataş, Ali İhsan, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2006, ss. 268-283.
- Karataş, Ali İhsan. “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1, 2006.
- Karpat, Kemal, “Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları”, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge, Ankara 2004, s. 283-314.
- Kenanoğlu, Mustafa Macit .19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sisteminde Gayrimüslim Cemaatlere Tanınan Adli Yetkiler ve Bakmaya Yetkili Oldukları Davalar, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, 2008 (Bahar), 7-44
- Kenanoğlu, Mustafa Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit Ve Gerçek*, Klasik Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Kılınç, Ahmet. “İdam Cezasının Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukundaki Görünümüne İlişkin Birkaç Kaynak Ve Bu Kaynakların Tarihi”, *Türk Hukuku Tarihi Araştırmaları*, sy. 11, 2011.
- Kiraz, Ersel, Osmanlı Devleti'nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri, *Arhuss*, (2018), 1(1): S.1-16
- Koyuncu, Aşkın Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim Ve Ecnebi Mektepleri, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* Yıl: 11, Güz 2013, Sayı: 15, ss. 77-127.
- Koyuncu, Nuran - Yasin Yılmaz, “Osmanlı'nın Son Yüzylında Hukuk Düşüncesinin Dönüşümü ve Dönemin Başlıca Tartışma Konuları”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 26, sy. 2, 2018. s. 101.
- Orhonlu, Cengiz. “Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık”, *Atatürk Konferansları*, V, Ttk, Ankara, 1991.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Özcan, Azmi – Ş. Tufan Buzpınar, “Church Missionary Society İstanbul'da: Tanzimat, Islahat Ve Misyonerlik 1858-1880”, *İstanbul Araştırmaları*, I, İstanbul 1972, s. 63-77.

Palmer, Alan. *Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 Yılı*, Çeviren: Belkıs Dişbudak Çorakçı, Turkuvaz Yayınevi, İstanbul, 1995.

Slahi, A. A.(2000), *Islamic Law Concept And Codification*, English Rendering S.A. Rauf, Lahor, Islamic Publication Ltd.

Surüri, Nazif, Şerh-i Kanun-ı Tabiiyet, Çev: Harun Karakaya, Abdullah Vefa Karataş Ve Diğerleri, Editör: Ahmet Kılınç. Adalet Bakanlığı Yayınları,7, Seri:5, Ankara, 2021. s. 55-92

Şimşek, Halil. “İttihat Ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 16, Yıl 12, Bahar 2014.

Tunç, Hasan. *Türk Anayasa Hukuku*, Ders Kitabı, Gazi Kitap Evi, Ankara, 2018.

Üçok, Coşkun/ Mumcu, Ahmet/ Bozkurt, Gülnihal. *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2002.

Yurtseven, Yılmaz, İslam Hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmîlerin Hukuki Statüsü. Selçuk Üniversitesi Hukuk Dergisi, Yıl 2000, Cilt 8, Sayı 1-2. ss.439-469.